

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARIA JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
UUSIMA AJA OSAKOND

Erjo Selliov

Briti diviisid ja Idarinne 1941

Suurbritannia ja Nõukogude Liidu esindajate vahelised arutelud Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuses 1941. aasta sügiskul

Magistritöö

Juhendaja professor Eero Medijainen

Tartu 2018

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Uurimisküsimused ja eesmärgid	5
Historiograafia	5
Allikad	13
Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimus enne Moskva konverentsi	15
Vägede küsimus Moskva konverentsi kontekstis	20
Vägede küsimuse taasavamine peale Moskva konverentsi	28
Kuninglike Õhujõudude Pataljon nr. 151 Venemaal	33
Arutelud oktoobri lõpus	35
Kriis Nõukogude-Briti suhetes ning selle lahendamine	38
Vägede saatmise küsimus enne Edeni teeasumist	45
Sõjalise abi küsimus Edeni Moskva visiidi kontekstis	48
Kokkuvõte	53
Kasutatud materjalid	62
Arhiivimaterjalid	62
Kasutatud kirjandus	64
The British Divisions and the Eastern Front 1941 - Summary	68
Lihthitsents	75

Sissejuhatus

Stalin kirjutas oma kolmandas isiklikus telegrammis Churchillile 1941. aasta 13. septembril: "Mulle tundub, et Britannia võiks ohutult maale toimetada 25-30 diviisi Arhangelskis või saata nad läbi Iraani N.S.V.L.-i lõuna piirkondadesse sõjaliseks koostööks Nõukogude vägedega Nõukogude pinnal, samal viisil nagu eelmises sõjas Prantsusmaal. See oleks suureks abiks. Mulle tundub, et selline abi oleks tõsiseks löögiks hitlerlikule agressioonile".¹ Ivan Maiski (Nõukogude Liidu suursaadik Londonis aastatel 1932-1943), pidas telegrammi üleandmisel 15. septembril pikema, ligi tunni väldanud vestluse Churchilliga.² Samal õhtul saatis Maiski Moskvasse kohtumise aruande, mille kohaselt oli Churchill olnud "põhimõtteliselt nõus Briti maavägede saatmisega Nõukogude Liitu", nimetanud seda "Inglise auasjaks" ning oli lubanud küsimust kindralstaabiga arutada.³ Churchilli esmase positiivse reaktsiooni kõrval teatas Maiski ka seda, et vestluse põhjal on selge, et 25-30 diviisist hetkel rääkida ei saa ning isegi positiivse otsuse korral Briti väed enne talve kohale ei jõua.⁴ Vaatamata Maiskiga peetud vestluses räägitule, puudutati küsimust riigijuhtide vahelises edasises kirjavahetuses ainult väga üldsõnaliselt.⁵ Vastusena Stalini küsimusele Briti maavägede Nõukogude Liitu saatmise võimalikkuse kohta, kirjutas Churchill 17. septembril, et "meie Kindralstaap on uurinud kõiki piirkondi, kus on võimalik teha teiega sõjalist koostööd. Kahel äärel, põhjas ja lõunas, on selle jaoks kindlasti kõige sobivamad võimalused."⁶ Asjaolu, et Stalini olulisele küsimusele vastati äärmiselt umbmääraselt, märgati koheselt. Sellisel arvamusel oli Maiski peale telegrammiga tutvumist 18. septembril.⁷ Järgmise päeva kohtumisel rõhutas Maiski Anthony Edenile (Briti välisminister 1940-1945), et "Nõukogude valitsusel on vaja teada, mida täpselt Churchill mõtleb Stalini poolt esitatud konkreetsest plaanist".⁸ Kohtumise lõpus selgitas Maiski Edenile ühemõtteliselt, et

¹ *Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг.* (Москва: Воскресенье, 2005), 20.

² Иван Михайлович Майский, *Дневник дипломата, Лондон, 1934-1943: в 2 кн., Кн. 2, ч. 2:22 июня 1941-1943 год* (Москва: Наука, 2009), 50-52.

³ *Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945, Том 1, 1941-1943* (Москва: Политиздат, 1983), 119.

⁴ *Samas* 119, 121.

⁵ *Переписка, 1941-1945 гг.*

⁶ Winston S. Churchill, *The Grand Alliance, The Second World War, Volume Three* (London: The Reprint Society, 1952), 368.

⁷ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 123.

⁸ *Samas*, 124.

soovitakse täpselt teada, millal ning kui palju vägesid on brittidel võimalik saata.⁹ Vaatamata Maiski palvele anda konkreetne vastus Stalini poolt küsitule, ei ole seda võimalik leida ka Churchilli järgmisest, 21. septembril kirjutatud telegrammist. Nüüd kirjutas Churchill Briti ekspeditsioonijõududega seoses ainult seda, et "kindral Ismay'l on volitused arutada Nõukogude kindralitega kõiki praktilise koostöö plaane" ning lisas, et "juhul kui Liibüa õnnestub vaenlasest puhastada, siis on arvestatavad jõud, nii õhu- kui maaväed, saadaval tegutsemiseks Vene rinde lõunatiival".¹⁰ Telegramm jõudis Moskvasse alles 28. septembril koos Lord Beaverbrookiga (Briti varustusminister 1941-1942), kes juhtis Briti delegatsiooni 29. septembrist kuni 1. oktoobrini toimunud konverentsil.¹¹ Moskvas peetud kõnelustel ei peetud küsimust Briti vägede saatmisest Nõukogude Liitu eriti oluliseks, seda vähemalt seni avaldatud kõneluste protokollide ja kõneluste kirjelduste põhjal.¹² Küsimust arutati oktoobris veel mitmel korral suursaadikute ja välisministrite poolt. Vjatšeslav Molotovi (Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissariaadi rahvakomissar 1939-1949) ja Sir Stafford Crippsi (Briti suursaadik Moskvas 1940-1942) vestlused, milles muuhulgas ka Briti ekspeditsioonijõududest räägiti, leidsid aset 13. ja 22. oktoobril, Maiski ja Edeni arutelud samal teemal 16. ja 28. oktoobril.¹³ Konkreetset vastust ei saanud kumbki Nõukogude Liidu esindaja.¹⁴ Edaspidises Churchilli ja Stalini vahelises kirjavahetuses on küsimust puudutatud alles 22. novembril Stalini kätte toimetatud telegrammis. Seal mainib Churchill seoses ettepanekuga organiseerida Edeni ja Stalini kohtumine, et Eden "suudab arutleda kõigi sõjaga seonduvate küsimuste üle", nende hulgas küsimuse üle vägede saatmisest "teie armeede võitlusliinile Lõunas".¹⁵ Teema tõstatus veel 1. detsembril Maiski ja Edeni vestluses, mil Eden nimetas võimaliku saadetava Briti väekoondise suuruseks 70 000 meest.¹⁶ 5. detsembril aset leidnud Maiski ja Churchilli kohtumisel ütles Churchill, et ta "peab vajalikuks Briti vägede Nõukogude Liitu saatmist ning nende täpsemast hulgast Eden vestleb Moskvas".¹⁷ Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelistel 1941. aasta detsembris Moskvas toimunud läbirääkimistel tõstatas Stalin muuhulgas Briti ekspeditsioonijõudude Venemaale saatmise

⁹ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 123-126.

¹⁰ Churchill, 369-370.

¹¹ Averell W. Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946* (New York: Random House Inc., 1975), 78-79.

¹² Олег А. Ржешевский, *Сталин и Черчилль. Встретчу. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941-1945* (Москва: Наука, 2004), 16-31.; Harriman, 80-105.

¹³ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 152-157, 163-165.

¹⁴ *Samas*, 152-157, 163-165.

¹⁵ *Переписка, 1941-1945 гг.*, 30.

¹⁶ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 180.

¹⁷ *Samas*, 181.

küsimuse.¹⁸ Eden andis 18. detsembril aset leidnud kohtumisel talle teada, et hetkel ei ole tõesti võimalik saata Briti vägesid Venemaale.¹⁹ Teadaolevalt on see viimane kord, kus Stalin Briti maavägede Nõukogude Liitu saatmise soovi esitas.

Uurimisküsimused ja eesmärgid

Nõukogude Liidu jaoks oli 1941. aasta sügise kriitilises sõjalises olukorras kahtlemata oluline teada, mida nende värsked liitlased suudavad või soovivad teha. Konkreetsele palvele sõjalise abi rindele saatmise kohta pidanuks kindlasti olema võimalik vastata üheselt mõistetavalt ning oluliselt kiiremini. Minu uurimus üritab vastata mõnede Stalini ettepanekust lähtuvatele küsimustele. Arvestades, et Briti diviisid Idarindele ei jõudnud, tekib küsimus, kas otsese sõjalise abi küsimus oli 1941. aasta sügisel Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vahelistes suhetes üldse olulisel kohal? Kas Briti vägede Venemaale saatmist peeti võimalikuks, seda nii Nõukogude Liidu kui ka Briti esindajate poolt?

Küsimustele vastamiseks kirjeldan kronoloogilises järjestuses kõiki teadaolevaid kordi, mil Stalini ettepanekut Nõukogude Liidu ja Suurbritannia riigimeeste vahel 1941. aasta sügisel arutati. Uurimus keskendub peamiselt otsese sõjalise abi saatmise küsimuse olulisusele, kuid lühidat kirjeldamist leiavad ka teised Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelise sõjalise koostöö seisukohalt tähtsad sündmused. Uurimuse eesmärgiks on esitada kompaktne kuid detailne ülevaade Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuse aruteludest ning samuti näidata, et mainitud küsimus oli 1941. aasta sügisel märksa olulisem, kui siiani avaldatud liitlassuhteid käsitlevate teoste põhjal arvata võiks.

Historiograafia

Käesolevaga on ainuke Briti maavägede Nõukogude Liitu saatmist eraldi käsitlev uurimus minu 2015. aasta bakalaureusetöö "Küsimus Briti diviiside Idarindele saatmisest 1941".²⁰ Selles töös uurisin põhjuseid, miks britid maavägesid Nõukogude Liitu ei saatnud ning jõudsin järelduseni, et peamiseks põhjuseks negatiivse otsuse juures ei olnud mitte

¹⁸ Олег А. Ржешевский, *Война и дипломатия: документы, комментарии (1941-1942)* (Москва: Наука, 1997), 38.

¹⁹ Ржешевский, *Война и дипломатия*, 39.

²⁰ Erjo Selliov, "Küsimus Briti diviiside Idarindele saatmisest 1941", (Tartu Ülikool, Bakalaureusetöö, 2015). Saadaval aadressil http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/48831/Erjo_Selliov_bak2015.pdf.

võimetus vägesid saata, vaid Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vahelised varasemad halvad suhted, millest tulenevalt oli Briti Sõjakabineti liikmete suhtumine Venemaasse "vaenulik, ebausaldav ning ükskõikne".²¹ Minu uurimisel on paraku üks suur puudus. Nimelt jäid mul leidmata ning kasutamata mitmed olulised allikad, nende hulgas Ivan Maiski päevikud. Sel põhjusel võib minu bakalaureusetööst lugeda, et lisaks Stalini septembris ja detsembris 1941 esitatud ettepanekutele saata Briti väed Venemaale, tõstatati sama küsimus 23. oktoobril Molotovi ning 5. novembril Maiski poolt.²² Käesolev uurimus näitab, et kordi, millal Briti maavägede saatmise küsimus Nõukogude Liidu esindajate poolt tõstatati, oli märkimisväärselt rohkem. Allikatest möödavaatamine oli ka üheks põhjuseks, miks ma pidasin eelmises uurimuses võimalikuks, et Stalin ei mõelnudki oma ettepanekut tõsiselt, vaid võis soovida "lihtsalt näha kui palju britid teda on nõus abistama".²³ Etteruttavalt tuleb tunnistada, et tänaseks on minu jaoks seda võimalikuks pidada siiski keeruline. Praeguse uurimuse jaoks on relevantset mõned eelmise uurimuse õnnestunud osad, nende hulgas arhiivimaterjalide põhjal koostatud Briti ülemjuhatus Briti vägede Venemaale saatmist käsitlevate arutelude ning koostatud plaanide kirjeldused. Käesolevas töös olen viidanud neile läbi enda uurimuse koos kasutatud fondide nimetustega.

Arvukates Teise maailmasõja aegseid liitlassuhteid kirjeldavates uurimustes pole küsimust Briti diviiside Idarindele saatmisest kas üldse mainitud või on seda peetud ebaoluliseks.²⁴ Tõenäoliselt on siinkohal märkimisväärse "teene" ajaloole teinud ühe peamise asjaosalise, Winston Churchilli, 6-köitelise ja palju tsiteeritud II maailmasõja ajaloo kolmas köide, "The Grand Alliance". Stalini 13. septembri palvet kommenteerib Churchill seal järgnevalt: "On peaaegu uskumatu, et Venemaa valitsuse juht koos kõigi oma sõjalaaste ekspertide nõuannetega oli suutnud ennast siduda sellise absurdsusega. Tundus lootusetu vaielda inimesega, kes mõtleb täiesti ebareaalselt. ..Ma saatsin sellele sõnumile parima vastuse milleks ma võimeline olin." Churchill unustab mugavalt ära telegrammi kättesaamisel peetud vestluse Maiskiga, kus ta ei pidanud Stalini küsimust mitte absurdseks, vaid hoopis Stalini usalduse märgiks. Samuti naeruvääristab Churchill asjaolu, et Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise vastu tundsid venelased jätkuvalt huvi kindla teadmise juures, et nii suurt arvu diviise brittidel kusagilt võtta ei ole. Loomulikult oli 25-30 diviisi liiga palju küsitud, kuid vastata oleks saanud analoogselt vastustega, mida anti materiaalse abi palvetele, ehk siis andes teada kas, palju ja kuna on midagi võimalik saata. Churchill aga eelistab oma

²¹ Selliov, 70.

²² Samas, 69.

²³ Samas, 8.

²⁴ Samas, 5-6.

ajalookäsitluses seda ettepanekut lihtsalt "fantastiliseks" nimetada ning esitab õigustusena oma 28. oktoobri telegrammi Crippsile. Selles kirjutab Briti peaminister, et "oleks rumal saata kaks või kolm Briti diviisi Venemaa südamesse selleks, et neid ümber piirataks ja sümboolse ohverdusena tükkideks lõigataks."²⁵

Churchilli memuaaride tsiteerimist, nende põhjal Stalini ettepanekut fantastiliseks või absurdseks nimetamist ning sellega antud küsimuse käsitluse lõpetamist võib kohata mitmetes muidu väga põhjalikes liitlassuhete erinevaid aspekte käsitlevates uurimustes. Näiteks Joseph Francis Ryani Nõukogude Liidu ja Suurbritannia merevägede koostööd kirjeldavas doktoritöös on tsiteeritud osa Churchilli lausest "tundus lootusetu vaielda inimesega, kes mõtleb täiesti ebareaalselt".²⁶ Lewis E. Lehrmani värskes liitlassuhteid käsitlevas raamatus on tsiteeritud sama lause esimest poolt "On peaaegu uskumatu, et Venemaa valitsuse juht koos kõigi oma sõjaalaste ekspertide nõuannetega oli suutnud ennast siduda sellise absurdsusega".²⁷ Martin Kitchen kirjutab, et "Churchill jõudis järelduseni, et Stalin elab fantaasiate maailmas".²⁸ Seda loetelu võiks jätkata, kuid antud uurimuse seisukohalt on siiski olulisemad need vähesed seni avaldatud tööd, kus Briti maavägede Nõukogude Liitu saatmise küsimust pikemalt kui paari selle absurdsusele viitava lausega on käsitletud.

Üheks põhjalikumaks Briti abi Venemaale käsitlevaks raamatuks on Joan Beaumonti "Comrades in Arms". Vaatamata asjaolule, et Beaumont nimetab Stalini 15. septembri ettepanekut 25-30 diviisi Nõukogude Liitu saatmiseks "lootusetult ebareaalseks",²⁹ on ta siiski antud küsimuses suhteliselt põhjalik ning ei jäta märkimata, et Stalin tõstatas Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuse 28. septembril vestluses Beaverbrookiga kahel korral.³⁰ Samuti mainib ta küsimuse venelaste poolt uuesti päevakorda tõstmist mõned nädalad hiljem.³¹ Muuhulgas tunnistab Beaumont, et Molotovil oli teataval määral õigus, kui ta 23. oktoobril süüdistas britte Stalini ettepanekule otsese vastuse mitte andmises.³² Briti vägede Idarindele saatmise küsimuse osas mainib ta lõpetuseks, et kuna Briti kaotused olid Liibüas ettearvatust suuremad ning venelased olid 29. novembril tagasi vallutanud Rostovi,

²⁵ Churchill, 367-368.

²⁶ Joseph Francis Ryan, *The Royal Navy and Soviet Seapower, 1930-1950, Intelligence, Naval Cooperation and Antagonism*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, (University of Hull, 1996), 86.

²⁷ Lewis E Lehrman, *Churchill, Roosevelt & Company*, (Stackpole Books, Guilford, Connecticut 2017), 169.

²⁸ Martin Kitchen, *British Policy Towards The Soviet Union During The Second World War*, (MacMillan Press Ltd, 1985), 75.

²⁹ Joan Beaumont, *Comrades In Arms, British Aid to Russia 1941-1945*. (Davis Poynter, London, 1980), 51.

³⁰ Samas, 57.

³¹ Samas, 56.

³² Samas, 70.

siis jõuti otsusele mitte pakkuda Stalinile Briti maavägede saatmist Nõukogude Liitu.³³ Beaumonti töö keskendub siiski peamiselt brittide poolt saadetud materiaalsele abile ning vägede saatmise küsimust ei saa kindlasti pidada tema uurimuse kohaselt Nõukogude-Briti suhetes eriti oluliseks. Sellele vaatamata on tema 1980. aastal raamatuna publitseeritud doktoritöö mainitud küsimuses märkimisväärselt põhjalikum paljudest hilisematest liitlassuhteid käsitlevatest uurimustest.

Ühena mitte just paljudest ajaloolastest tunnistas Bradley F. Smith Stalini ettepaneku olulisust Nõukogude-Briti suhetes. Tema liitlaste luurealast koostööd käsitlevas uurimuses on ta sellele teemale pühendanud neli lehekülge.³⁴ Ta kirjeldab küsimuse tõstatamist kolmel korral. Esimesena Stalini poolt vestluses Beaverbrookiga 28. septembril, millele järgnes tema sõnul "kurdistav vaikus" nii Beaverbrooki kui Londoni poolt.³⁵ Teisena Molotovi vestluses Crippsi ja Citrinega 23. oktoobril, millele järgnesid Crippsi selleteemalised telegrammid Londonisse.³⁶ Kolmanda korrana on uurimuses esile toodud Stalini poolne ettepaneku kordamine 18. detsembril toimunud vestluses Edeniga.³⁷ Smith ei nimeta Briti maavägede Idarindele saatmise ideed absurdseks, vaid hoopis "üheks sõjaaja kasutamata jäänud võimaluseks".³⁸ Tema hinnangul oleks Briti vägede Idarindele saatmine kindlasti parandanud riikidevahelist sõjalist ja luurealast koostööd ning oluliselt tugevdanud Briti sõjalise delegatsiooni postisiooni Moskvas. Samuti oleks Nõukogude-Briti vägede ühine kaitsesõda Venemaal ning sellele järgnenud pealetung Ida-Euroopa suunal kaasa toonud "maadraputavaid" poliitilisi tagajärgi hiljem "Raudse Eesriide" taha jäänud aladel.³⁹ Märkimisväärne on Smithi uurimuse juures asjaolu, et ta ei jätnud tähelepanuta ettepaneku Stalin poolset kordamist Moskvas 1941. aasta detsembris aset leidnud läbirääkimistel. Peale tema on antud asjaolule lühidalt tähelepanu juhtinud vaid Eero Medijainen.⁴⁰

Sarnaselt Bradley F. Smithiga osutab David Stahel Stalini pakkumise olulisusele. Kiievi lahingu põhjalikus käsitluses nimetab ta seda "erakordseks" ning "hämmastavaks". Lisaks peab ta "võimalikuks, et Stalini pakkumine kutsuda sadu tuhandeid võõramaa sõdureid enda maale, paljastab mitmeid Nõukogude diktaatori varjatud hirme Kiievi lahingu

³³ Beaumont, 71.

³⁴ Bradley F. Smith, *Sharing Secrets with Stalin, How the Allies Traded Intelligence 1941-1945*. (University Press of Kansas, 1996), 87-91.

³⁵ Samas, 88.

³⁶ Samas.

³⁷ Samas, 89.

³⁸ Samas, 90

³⁹ Samas.

⁴⁰ Eero Medijainen, "Balti riikide de iure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945". Ajalooline Ajakiri 2010, 2 (132), 174. Saadaval aadressil <http://ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/396/389>.

otsustavatel hetkedel''.⁴¹ Staheli arvates tuleb pidada huvitavaks ka asjaolu, et ''Churchill ei välistanud Briti jõudude Idarindel tegutsemise''.⁴² Stahel siiski küsimusele rohkem tähelepanu ei pööra ning viitab lihtsalt Stalini 13. septembri telegrammile.

Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuses on kindlasti oluline, mida on asjaga seotud riigimehed kirjutanud oma avaldatud memuaarides või päevikutes. Churchilli sõjaline nõunik, Kindral Lionel Hastings Ismay oli Stalini ettepanekuga kursis, kuid tema memuaarides pole sellest ridagi. Seoses septembri lõpus peetud läbirääkimistega Moskvast kirjutab Ismay, et vaatamata sellele, et sõjalistel teemadel vestlemine oli tema ülesandeks, ''ei pidanud ta ühtegi neid teemasid puudutavat vestlust ei Stalini ega ühegi Vene ohvitseriga.''⁴³

Churchillist ning Ismay'ist oluliselt põhjalikumalt on küsimust puudutanud Anthony Eden. Tema mälestustes on Briti diviiside Venemaale saatmist mainitud ühena neljast olulisest küsimusest Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vahelistes suhetes 1941. aasta teisel poolel - ''järgmised 6 kuud olid täidetud Nõukogude taotlustega, isegi nõudmistega, teise rinde, tohututes kogustes materiaalse abi, Briti väeüksuste Venemaal sõdimise ja poliitilise lepingu järele''.⁴⁴ Eden mainib küsimuse tõstatumist tema ja Maiski vahelistes vestlustes 29. septembril, 28. oktoobril ja 4. novembril.⁴⁵ Teema lõpeb tema käsitluses tõdemusega, et 3. detsembril toimunud Kaitsekomitee istungil ''nõustusi kõik, et käesolevaga oleks vale saata vägesid Lõuna-Venemaale.''⁴⁶ Järgnenud Moskva kõneluste kirjeldustes teavitas Eden Stalinit sellest, et britid pidid ühe Lõuna-Venemaale saadetava diviisi seoses Jaapaniga puhkenud sõjaga suunama Malaiasse.⁴⁷ Asjaolu, et Stalin Briti maavägede saatmise vastu ise huvi üles näitas, Eden ei kirjelda.⁴⁸

1941. aasta detsembris olid koos Edeniga Moskvast tema sekretär Oliver Harvey ning Briti välisministeeriumi asekancler Alexander Cadogan. Mõlemad pidasid päevikuid ning need on ka avaldatud.⁴⁹

Harvey päevikutes on Stalini ettepanek leidnud mainimist kuuel korral. 18. septembri sissekande kohaselt soovis Stalin teise rinde loomist põhjas või lõunas läbi Iraani, et ühineda

⁴¹ David Stahel, *Kiev 1941: Hitler's battle for supremacy in the East* (Cambridge University Press, 2012), 225.

⁴² Samas, 404.

⁴³ The Memoirs of General The Lord Ismay, (William Heinemann Ltd, The Windmill Press Ltd, Kingswood, Surrey, Great Britain, 1960). 231.

⁴⁴ Anthony Eden, *The Eden Memoirs, The Reckoning* (London: Cassell, 1965), 271.

⁴⁵ Samas, 278-279.

⁴⁶ Samas, 283-284.

⁴⁷ Samas, 300.

⁴⁸ Samas, 289-303.

⁴⁹ John Harvey (ed.), *The War Diaries of Oliver Harvey 1941-1945* (Collins, St James's Place, London, 1978). David Dilks (ed.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945*, (Cassell London, 1971).

Venemaaga tiibadel. Peaminister pidavat uurima kõiki võimalusi.⁵⁰ Seejärel on 17. oktoobril kirjutatud, et "Maiski palus saata vägesid nii Murmanski kui Kaukasusesse." Samas on kirjas, et vastu on pakutud Vene vägede kohustuste ja positsioonide ülevõtmist Iraanis.⁵¹ 26. oktoobril on märgitud, et kavandatakse kahe diviisi saatmist Tbilisi. Lisatud on, et soovitakse ikkagi, et venelased tugevdaksid Kaukasuse kaitset oma Iraanis olevate diviisidega. Positsioonid Iraanis võtaksid siis britid üle. Samuti oleks soovitatav formeeritavate Poola üksuste saatmine Lõuna-Venemaale, kus oleks nende varustamine lihtsam. Probleemaatiliseks peab Harvey seda, et venelased ei soovi Briti vägesid mitte Kaukasuses, vaid rindel võitlemas - "nad ilmselt ei usalda meie kohalolu Kaukasuses".⁵² 27. oktoobri sissekandes on kirjas, et peaminister on "peale esialgset entusiasmi" venelaste suhtes kibestunud ning seisukohal, et britid "ei saa endale lubada luksust neile mehi saata".⁵³ 1. novembril leiab mainimist Crippsi telegramm, mis vaidlustab Churchill tõrksust Venemaale vägede saatmise osas.⁵⁴ 3. detsembril leiab mainimist Kaitsekomitee istung, mille tulemusena ka Eden nõustus, et on parem Venemaale vägesid mitte pakkuda.⁵⁵ Peale Edeni esimest kohtumist Staliniga 16. detsembril on märgitud, et Stalin oli realistlik ning ei survestanud õhu- või maavägede saatmise osas.⁵⁶

Cadogani päevikutes on antud küsimust mainitud ühel korral. Vägede küsimusega seoses mainib ta 3. detsembri sissekandes, et oli idee saata Stalinile enne delegatsiooni saatmist telegramm, mis annab teada, et me ei tule "diviisidega taskus".⁵⁷ Päevikut on peetud katkendlikult, tihti on sissekannete vahed mitme- ja rohkema päevased. Cadogan on oma päevikusse märkinud, et ta peab seda hooletult, sest "tal ei ole lihtsalt aega, et kirja panna millest erinevatel jutuajamistel räägiti, või kuidas erinevad asjad omavahel seostuvad". Ta lisab, et päevik on siiski võimalikuks abivahendiks juhul kui tal kunagi tulevikus peaks tekkima aega midagi põhjalikumalt kirjutada.⁵⁸

Nõukogude poolelt ei kirjutatud ei Stalin ega Molotov memuaare, kuid raamatuna on avaldatud Molotoviga 1960-1986 peetud intervjuude kogumik.⁵⁹ Selle Teise maailmasõja

⁵⁰ Harvey (ed.), 44.

⁵¹ Samas, 53.

⁵² Samas, 56-57.

⁵³ Samas, 57.

⁵⁴ Samas, 59.

⁵⁵ Samas, 69.

⁵⁶ Samas, 74.

⁵⁷ Dilks (ed.), 415.

⁵⁸ Samas, 407.

⁵⁹ Albert Resis (ed.), *Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics. Conversations with Alex Chuev*. (Ivan R. Dee, Inc. . Chicago 1993).

aegseid liitlassuhteid käsitlevas osas puudutab Molotov muuhulgas põgusalt ka asjaolu, et lääneliitlaste vägesid kutsuti Nõukogude Liitu. "Me küsisime vägesid oma liitlastelt, me tegime ettepaneku, et nad saadaksid need meie läänerindele. Aga nad ei teinud seda. Nad ütlesid, et peaksime liigutama oma väed Kaukasusest rindele ning lubasid kaitsta meie naftavälju." Samuti olevat Churchill pakkunud Murmanski kaitseks lennuväge, kuid kuna venelased soovisid neid hoopis rindele, siis olevat britid taganenud sellest pakkumisest.⁶⁰

Mõlema riigi suursaadikute, Ivan Maiski ning Sir Stafford Crippsi päevikud on publitseeritud paljuski tänu Gabriel Gorodetsky'le.⁶¹ Lisaks on Gorodetsky kirjutanud põhjaliku uurimuse Crippsi tegevusest Moskvas 1940-1942.⁶²

Maiski päevikutes on Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimust käsitletud niivõrd palju, et see on antud uurimuse üheks olulisemaks allikaks. Neid päevikuid ei ole kasutatud enamikes liitlassuhteid käsitlevates uurimustes, sest vene keelne versioon ilmus alles 2009 ning inglise keelne täisversioon käesoleva aasta alguses. Crippsi avaldatud päevikud on kahjuks võrldemisi lünklikud ning kajastamist leidvad kohtumised Nõukogude esindajatega on juhuslikud.⁶³ Neist oluliselt põhjalikum on Gorodetsky ülalpool mainitud uurimus, milles on Stalini ettepanekule pööratud märkimisväärt tähelepanu. Tema hinnangul tähendas vägede saatmise palve 1941. aasta sügisel Stalini poolset Teise rinde avamisest loobumist.⁶⁴ Tõepoolest, kui britid otsustanuks vägesid saata, lükkunuks edasi reaalne võimalus Teise rinde avamiseks Lääne-Euroopas. Gorodetsky nimetab Churchilli telegrammis sisalduvat vastust "täiesti sobimatuks", sest see vältis Stalini ettepanekule vastamist.⁶⁵ Lisaks peab ta oluliseks Beaverbrooki poolset küsimusele vastamise vältimist 28. septembril Moskvas. Käsitlemist leiavad Crippsi selleteemalised telegrammid oktoobris, mõned Maiski sellekohased nõudmised ning osad küsimust puudutavatest Sõjakabineti ning Kaitsekomitee aruteludest.⁶⁶ Vaatamata küllaltki põhjalikule detsembris aset leidnud Moskva

⁶⁰ Resis (ed.), 45.

⁶¹ Gabriel Gorodetsky (ed.), *Stafford Cripps in Moscow 1940-42, Diary and Papers* (Valentine and Mitchell, London, Portland, Or, 2007). Иван Михайлович Майский, *Дневник дипломата, Лондон, 1934-1943: в 2 кн., 2:22 июня 1941-1943 год* (Москва: Наука, 2009). Gabriel Gorodetsky (ed.), *The Maisky Diaries - Red Ambassador to the Court of St James's, 1932-1943* (Yale University Press, Oct 2015). Gabriel Gorodetsky (ed.), *The Complete Diaries that Ivan Maisky, Soviet Ambassador to London, kept between 1932 and 1943* (Yale University Press 2018).

⁶² Gorodetsky, *Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940-1942* (Cambridge University Press, 1984).

⁶³ Gorodetsky (ed.), *Cripps Diaries*.

⁶⁴ Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 228.

⁶⁵ Samas, 229.

⁶⁶ Samas, 242-244, 256-277.

kõneluste kirjeldamisele, ei maini Gorodetsky vägede saatmise küsimuse seal uuesti tõstatumist.⁶⁷

Kuigi Gorodetsky juhib Stalini ettepanekule tähelepanu, ei anna tema uurimus vägede saatmises küsimusest ega selle olulisusest terviklikku pilti. Üheks põhjuseks tuleb pidada seda, et uurimus keskendub Crippsi tegevusele ning Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimus oli sellest ainult üks episood. Nii on raamatus olulisemal kohal Crippsiga seotud Briti riigimeeste omavahelised suhted ning võimuvõitlus. Teiseks põhjuseks on kindlasti asjaolu, et Maiski päevikutega oli Gorodetsky'l esmakordselt võimalik tutvuda alles 1993. aastal.⁶⁸ Seetõttu on jäänud kajastamata mitmed Maiski selleteemalised kohtumised. Lisaks jääb paratamatult mulje, et Gorodetsky pidas mitte päris põhjendatult Churchillilt antud idee alatiseks vastaseks. Näiteks nimetab ta Kaitsekomitee 3. detsembri istungil tehtud negatiivset otsust vägede Nõukogude Liitu saatmise osas Churchillilt "oluliseks võiduks" ning kirjutab, et Churchill "ei varjanud, et ta ei olnud kunagi olnud isegi sümboolse hulga vägede saatmise poolt".⁶⁹ Selle episoodi kirjeldamisel viitab ta Oliver Harvey päevikutele, kuid viidatud lehekülgedel on mainitud ainult seda, et "Ülemjuhatus keeldus Lõuna-Venemaa jaoks vägesid eraldamast ning Peaminister käskis neil antud probleemi uuesti uurida".⁷⁰ Asjaolule, et Churchill ei olnud niivõrd selgelt alati vägede saatmise vastu kui Gorodetsky väidab, viitab Alan Francis Brooke'i (Briti Armeed Ülemjuhataja alates 1. detsember 1941) päevikute 3. detsembri sissekannet. Selle kohaselt oli Briti peaminister samal hommikul edastanud memorandum, mille järgi tuli Venemaa Lõunarindele pakkuda 18.-s ja 50.-s diviis. Alan Brooke kirjutab, et õhtusel Kaitsekomitee istungil "suutsime me õnneks veenda Peaministrit sellest ettepanekust loobuma".⁷¹

Asjaoluga, et Briti vägesid sooviti 1941. aastal Idarindel näha, olid kindlasti kursis mõlema riigi sõjalise esinduse juhid. Siiski ei mainita seda sõnagagi Ewan Butleri poolt koostatud Mason Macfarlane'i biograafias.⁷² Mainitud raamatus on mitmeid huvitavaid detaile, kuid nende väärtust vähendab üks asjaolu. Nimelt leidsin mainitud biograafiast ühe päris suure faktevea – Butler väidab, et 1941. aasta augusti lõpus siirdus Macfarlane Moskvast (läbi Stockholmi!) tagasi Suurbritanniasse ning naases Moskvasse koos Beaverbrookilt

⁶⁷ Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 279-288.

⁶⁸ Gorodetsky (ed.), *The Maisky Diaries - Red Ambassador to the Court of St James's, 1932-1943*, xi.

⁶⁹ Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 276.

⁷⁰ Harvey (ed.), 70.

⁷¹ Alex Danchev (ed.), Daniel Todman (ed.), *War Diaries 1939-1945, Field Marshal Lord Alanbrooke* (Phoenix Press, 2002, reissued 2011), 206. "luckily we succeeded in riding PM off such a suggestion".

⁷² Ewan Butler, *The life of Lieutenant-General Sir Noel Mason-Macfarlane*, (Macmillan London Ltd, 1972).

juhitud delegatsiooniga.⁷³ Londonis viibitud ajast olevat Macfarlane enamuse kulutanud selle peale, et viia Venemaal toimuvaga kurssi nimetatud Moskvasse siirduvat delegatsiooni.⁷⁴ Paraku ei vasta kirjutatu tõele, sest Macfarlane oli mainitud ajal jätkuvalt Nõukogude Liidus, kus ta muuhulgas külastas septembri alguses Tbilisit.⁷⁵

Nõukogude Liidu sõjalise esinduse juht Londonis, Nikolai Mihhailovitš Kharlamov on avaldanud tema Londonis veedetuid aastaid kajastavad memuaarid.⁷⁶ Küsimus Briti vägede Nõukogude Liitu saatmisest neis mainimist ei leia. Admirali memuaarid on küllaltki kallutatud, näidates Briti materiaalset abi ebaolulisena ning ettekäandeid Teise rinde mitte avamise osas põhjendamatutena. Näiteks väidab ta 1942. aasta suvel toimunud ning ebaõnnestunud Dieppe reidi kohta, et "oli selge, et reidi tõeline eesmärk ei olnud anda tugev löök Hitlerile, vaid näidata Nõukogude valitsusele, et Teise rinde avamine Prantsusmaa rannikul on selle aastal võimatu."⁷⁷ Saadetud abi osas väidab Kharlmarov, et Moskva lahingu ajal eksisteerisid Briti saadetised ainult protokollides, jõudmata lahinguväljale ning samuti polevat jõudnud ei Briti ega Ameerika relvad Stalingradi.⁷⁸ Sarnaselt Kharlmarovile ei meenu Maiskile tema publitseeritud mälestustes asjaolu, et Stalin Briti vägesid Nõukogude Liidu pinnal näha soovis.⁷⁹ Ilma pikemalt peatumata Nõukogude Liidu ajalookirjutuse probleemidel, on siiski enam kui tõenäoline, et Maiski ja Kharlmarovi avaldatud mälestuste lünklikust ei põhjustanud endiste Nõukogude Liidu esindajate mäluprobleemid.

Teise maailmasõja liitlassuhteid käsitlevates tööde hulgas puudub uurimus, mis käsitleks 1941. aasta sügise Suurbritannia ning Nõukogude Liidu esindajate vahelisi arutelusid maavägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuses. Seda vaatamata sellele, et mitmed ajaloolased on juhtinud tähelepanu küsimuse olulisusele.

Allikad

Minu uurimuse juures on üheks olulisemaks allikaks 2009. aastal publitseeritud Ivan Maiski päevikute teise köite teine osa. Selles on kajastatud neid Maiski kohtumisi

⁷³ Butler, 137.

⁷⁴ Samas, 138.

⁷⁵ WO 178/25, British Military Mission Moscow, War Diaries for period 27th August-27th September.

Macfarlane lendas Tbilisi 3.septembri hommikul ning naases 5. septembril.

⁷⁶ N. Kharlmarov, *Difficult Mission* (Progress Publishers, Moscow, 1986).

⁷⁷ Samas, 6.

⁷⁸ Samas, 68.

⁷⁹ Иван Михайлович Майский, *Воспоминания советского посла, Война 1939-1945* (Москва: Издательство Наука, 1965).; Иван Михайлович Майский, *Воспоминания советского дипломата 1925-1945 гг.* (Москва: Международные Отношения, 1987).

Churchilliga, mida Briti arhiividest ei ole võimalik leida. Kui Briti välisministri kohtumistest tehti tavaliselt ülestähendused, siis peaministri omadest mitte. Nii on Maiski päevikus rida kohtumisi, mille kohta Briti allikates informatsiooni pole. Neist üks olulisemaid on antud uurimuse juures kindlasti kohtumine Churchilliga 15. septembril. Lisaks annavad Maiski päevikud küllaltki hea pildi sellest, kuivõrd oluliseks Maiski vägede küsimust pidas. Maiski päeviku juures on teataval määral probleemseks tõik, et Maiski pidi päevikut kirjutades arvestama asjaoluga, et kõike mis ta sinna kirjutab võidi kasutada tema vastu. Samuti oli tal vaja tõestada juhtkonnale enda kui diplomaadi väärtust ja vajalikkust suuremal määral kui enamike teiste maade diplomaatidel. Oma töös ebaõnnestumine võis Maiski jaoks tähendada sõna otseses mõttes surma. Kuna Maiski pidi olema äärmiselt ettevaatlik isikliku initsiatiivi osas, siis aeg-ajalt omistab ta mõningaid oma mõtteid teistele, näiteks Edenile. Seetõttu olen võimalusel võrrelnud Maiski päevikus kirjeldatud kohtumisi ka teiste allikatega.⁸⁰

Publitseeritud dokumentide kogudest osutus mõneti ootamatult sisukaks allikaks 1983. aastal publitseeritud *“Nõukogude-Inglise suhted Suure Isamaasõja ajal 1941-1945”*. Kogumik avab oluliselt Nõukogude poole arusaama riikide vahelistest suhetest ning kirjeldab ka mitmeid Briti vägede saatmise küsimusega seonduvaid üksikasju. Siiski on 1983. aastal avaldatud kogu juures probleemseks asjaolu, et on keeruline ütelda kas ja kui palju olulist on avaldamata jäänud. Isiklikult peaksin väga üllatavaks, kui kõik asjakohane on avaldatud selles väljaandes.⁸¹

Moskvas 1941. aasta detsembris peetud kõneluste vestluste protokollid on avaldatud mitmes erinevas kohas. Vene keeles on need osaliselt ilmunud juba mainitud Nõukogude-Inglise suhteid kajastavas dokumentide kogus ning sellest täielikumal kujul on need publitseeritud Rzheshevski poolt.⁸² Inglise keeles on Edeni sellekohased paberid digitaalsel kujul saadaval Briti rahvusarhiivis (CAB 66/20/39). Kõneluste sõjalisi küsimusi puudutavate vestluste ülevaate esitasin (CAB 121/459 põhjal) 2016. aastal.⁸³ Vaatamata sellele, et olen käesolevas töös peamiselt viidanud Edeni versioonile, tuginevad minu poolt käesolevas töös avaldatud Moskva kõnelusi puudutavad seisukohad kõigile neljale mainitud allikale.

Lisaks olen kasutanud erinevaid asjakohaseid Briti rahvusarhiivis leiduvaid materjale. Kõik viidatud fondid (ADM, CAB, FO, HS, WO) pärinevad samast arhiivist, seetõttu ei ole joonealustes viidetes arhiivi nime eraldi välja toodud.

⁸⁰ Майский, *Дневник дипломата, Лондон, Кн.2, ч. 2.*

⁸¹ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943.*

⁸² *Samas, 183-196., Ржешевский, Война и дипломатия 11-62.*

⁸³ Selliov, 58-63.

Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimus enne Moskva konverentsi

Stalin esitas 13. septembril teele saadetud telegrammis muuhulgas ettepaneku saata 25-30 Briti diviisi võitlema Nõukogude Liidu rinnetele.⁸⁴ Peale mainitud telegrammi kättesaamist ning sellega tutvumist leppis Maiski telegrammi üleandmiseks kokku kohtumise Churchilliga. Maiski hinnangul oli Briti vägede Nõukogude Liitu kutsumine Stalini telegrammi "kõige olulisemaks punktiks". Nõukogude Liidu suursaadik soovis ka Edeni viibimist kohtumisel ning algsete plaanide kohaselt pidi mainitud kolme kohtumine leidma aset 15. septembri õhtul kell pool seitse. Churchill tõstis kohtumise kellaaja ootamatult kaks tundi varajaseks ning erinevalt Maiskist ei olnud Edenil võimalik teha oma päevakavas muudatusi. Nii toimus Maiski jutuaajamine Churchilliga ilma kellegi kolmanda juuresolekuta. Peale telegrammi läbilugemist andis Churchill teada, mida ta telegrammis sisalduvast mõtles. Põhimõtteliselt oli Churchill nõus Stalini palve täitma ning saatma Briti väed Nõukogude Liitu, see oli tema arvates isegi au küsimus. Kõigepealt pidas ta siiski vajalikuks arutada küsimust oma kolleegide ja nõuandjatega. Peaminister nägi palve täitmisel kahte raskust. Esimesena oli küsimus selles, kustkohalt ekspeditsioonijõud võtta? Lähis-Idas oli 600 000 sõdurit ning jõuludeks oli plaanis kohale saata veel 150 000. Suurbritannias oli Churchillil väitel väljaõppe ja relvastusega vägede hulgaks mitte rohkem kui üks miljon meest (seda ilma Kodu-, õhu- ja rannakaitse üksusteta). Lähiajal oli plaanis alustada pealtungi Liibüas. Churchillil jaoks oli selge, et 25-30 diviisi pole kusagilt võtta, kuid ebaselge, kas midagi märkimisväärselt oleks võimalik saata. Maiski avaldas arvamust, et osa vägedest võiks saata Lähis-Idast läbi Iraani ning osad Suurbritanniast Arhangelski kaudu. Invasiooni oht oli vähenenud ning seetõttu ei olnud tarvis nii suurt hulka vägesid Suurbritannias hoida. Churchill nõustus asjaoluga, et invasiooni oht ei olnud hetkel tõesti reaalne. Liibüas olevate vägede saatmist pidas Churchill problemaatiliseks kahel põhjusel: 1) Liibüas eelseisva pealetungi pärast; 2) Suur osa Liibüas viibivaist vägedest olid pärit Austraaliast, Uus-Meremaalt ning Lõuna-Aafrikast, mistõttu olid nende Nõukogude Liitu saatmiseks vältimatud "delikaatsed läbirääkimised" Dominioonide valitsustega. Mainitute suuremaks probleemiks nimetas Churchill vägede laevatamiseks vaja mineva võimekuse puudulikkust. Briti valitsus ei suutvat Lähis-Idasse saata üle 40-50 000 sõduri kuus, sedagi ainult Ameerika Ühendriikide abiga. Siinkohal oli peamiseks raskuseks asjaolu, et vägesid tuleb laevatada ümber Aafrika. Samas tunnistas Churchill, et Arhangelskisse laevatamine on vägede Lähis-Itta saatmisest

⁸⁴ *Пепенука, 1941-1945 гг., 20.*

lihtsam ja vähem aega nõudev. Probleemiks pidas Churchill siinkohal seda, et Briti väed ei ole harjunud külmas sõdima ning ütles, et oleks parem, kui Briti väed sõdiks kusagil lõuna pool, Ukrainas, Musta Mere ääres. Sellesse piirkonda vägede saatmise osas nimetas Churchill problemaatilise asjaoludena Türgi Väinade suletust⁸⁵ ning Iraani läbivate ühenduste läbilaskevõime nõrkust. Churchill küsis Maiskilt, kas oleks võimalik saata väed peale Arhangelskis maabumist Ukrainasse? Maiski arvas, et see ei tohiks probleeme valmistada. Churchill küsis veel, et kas dessant Põhja-Norras ei oleks parem? Maiski vastas, et ei ole mõtet teemat vahetada ning kui Stalin küsib vägede saatmist Nõukogude Liitu, siis ta ilmselt ka teab, mida teeb. Maiski küsis Churchillilt, kas ta võib arvestada Briti valitsuse põhimõttelise nõusolekuga Stalini ettepanekule? Kui vastus on jaatav, siis võiks alustada praktilisi selleteemalisi sõjalisi arutelusid nii Moskvas kui Londonis. Churchill otsest vastust siiski ei andnud ning kordas, et ta peab antud küsimust arutama oma nõuandjatega. Seda asjaolu nimetas Maiski oma päevikus "kahtlaseks", sest Maiski hinnangul on Churchilli nõuandjad, Pound, Dill ja Portal kindlasti Stalini ettepaneku vastu. Kokkuvõtteks ütles Churchill, et isegi juhul, kui Briti valitsus otsustab ekspeditsiooniväed saata, siis enne talve nad kohale ei jõua. Peaminister avaldas kartust, et kuigi järgmised kuus nädalat saavad olema rasked, ei ole britid kahjuks võimelised millegi olulisega selle aja jooksul aitama. Vaadates telegrammi veelkord üle, avaldas Churchill head meelt Stalini usalduse üle, kinnitades, et ka tema usaldab Stalinit.⁸⁶

Telegrammis Stalinile kirjeldas Maiski kohtumist sisuliselt samamoodi nagu see tema päevikus kirjas on. Muuhulgas avaldas ta kahtlusi Briti Kindralstaabi reaktsiooni osas, kes tema hinnangul "hakkavad kahtlemata pidurdama ning piirama" operatsiooni ulatust. Seetõttu pidas Maiski võimalikuks, et kui saabub aeg plaani teostamiseks, siis võib selguda, et "mägi sünnitas hiire". Omalt poolt lubas Maiski "vajutada kõiki võimalikke mõeldavaid nuppe" ning tõstatada muuhulgas ka selle küsimuse järgmise päeva kohtumisel Edeninga. Telegrammis on Maiski lisanud ühe ajaloolise paralleeli. Olles maininud, et nii suurt arvu diviise kindlasti ei saa saata, kirjutas Maiski, et oluline on kui britid üleüldse maismaajõududega tegutsema asuksid. Seda seetõttu, et isegi suhteliselt väikese hulga vägede saatmise järel on britid ilmselt sunnitud neid juurde saatma. Maiski kirjeldas, mida Lloyd George (Suurbritannia poliitik, peaminister 1916-1922) talle kunagi rääkis. Nimelt oli 1914.

⁸⁵ Türgi säilitas Teises maailmasõjas kuni 23. aprillini 1945 neutraalsuse ning Türgi Väinad olid seni sõjas osalevate riikide jaoks suletud. Türgi Väinade seisundist Teises maailmasõjas on põhjalikumalt võimalik lugeda näiteks A. L. MacFie, *The Turkish Straits in the Second World War, 1939-45*, Taylor & Francis, Ltd., Middle Eastern Studies, Vol. 25, No. 2 (Apr., 1989), pp. 238-248. , saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/4283302>.

⁸⁶ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2, 50-52.

aasta kevadel toonane Prantsusmaa saadik Londonis tugevalt survestanud Briti valitsust, et need sõja puhkemise korral saadaksid kontinendile kasvõi väikese armee osa, kasvõi mõned ratsaväe eskadronid. Kui Lloyd George saadikult küsis, milline võiks olla nende paari eskadroni praktiline tähendus sõjas, vastas prantslane: "Mõned eskadronid toovad vältimatult endaga kaasa polgud, diviisid ja korpused." Lloyd George rääkis, et täpselt nii ka läks – britid saatsid sõja alguses Prantsusmaale kuus diviisi, kuid sõja lõpuks oli seal juba üle 70 diviisi. Maiski kirjutas oma telegrammis veel, et kuigi ajaloolisi analoogiaid ei saa liiga tõsiselt võtta, tuleb siiski tunnistada, et Prantsuse suursaadiku loogika tundub tõepärasena ka kaasajal.⁸⁷

Järgmisel päeval kohtus Maiski Edeniga uuesti. Ei ole kindel, kas kohtumisel vägede küsimus jutuks tuli, kindlasti räägiti Londonis nädal hiljem toimunud rahvusvahelise konverentsiga seonduvatest küsimustest.⁸⁸ Siiski ei ole see välistatud, eriti arvestades asjaolu, et Maiski oli lubanud seda teha eelmisel päeval Moskvasse saadetud telegrammis.⁸⁹ Päev hiljem, 17. septembril oli teema kindlasti päevakorras ning Maiski rõhutas Edeniga vesteldes vägede küsimuse olulisust. Edeni sõnul oli Maiski talle edastanud, et venelastel on nende abi Lõunarindel väga vaja.⁹⁰

18. septembri päeval kohtusid Eden ja Maiski taaskord. Kohtumisel luges Eden ette Churchilli vastuse Stalini telegrammile. Paberkandjal jõudis Churchilli telegramm Maiski kätte sama päeva hilisõhtul. Peale telegrammi läbi lugemist ning selle sisu lahti mõtestamist pidas Maiski tarvilikuks kooskõlastada Edeniga veel üks kokkusaamine. Järgmisel päeval aset leidnud kohtumisel Edeniga väljendas Maiski selget arusaamatust selle üle, miks Stalini ettepanekule vastatud ei ole. Churchill oli tema sõnul esiteks kirjutanud, et Norra ründamiseks puuduvad brittidel hetkel nii vajalikud üksused kui laevatamisvõimekus. Teiseks oli Churchill kirjutanud sellest, et loodetavasti õnnestub sõjalist abi ning varustust lubades meelitada Türgi liitlaste leeri. Lõpetuseks oli Churchilli telegrammis "ebaselge fraas" selle kohta, et ta on valmis arutama kõiki teisi võimalikke mooduseid Nõukogude Liidu aitamiseks. Kõige mainitu juures ei olevat aga märkigi vastusest Stalini "täiesti praktilisele ja reaalsele ettepanekule." Nii palus Maiski tungivalt Edenil Briti peaministrit teavitada sellest, et Nõukogude valitsusel on vajalik teada, mida Churchill arvab Stalini konkreetset plaanist. Maiski hinnagul avaldas tema poolt öeldu Edenile tugevat muljet. Eden vastas, et oli Churchilliga sel teemal eelmisel

⁸⁷ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 119, 120.

⁸⁸ Samas, 122-123. Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2, 343. Konverentsil osalesid Nõukogude Liidu, Suurbritannia, Belgia, Tšehhoslovakkia, Kreeka, Poola, Hollandi, Norra, Jugoslaavia, Luksemburgi valitsuste ning Vaba Prantsusmaa liikumise esindajad. Konverentsil osalejad nõustusid Atlandi Harta põhimõtetega.

⁸⁹ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 119.

⁹⁰ Sellio, 37, CAB 65/23/18, War Cabinet and Cabinet:Minutes; Confidential Annexes; 18 september 1941; U.S.S.R. Moscow meeting.

õhtul vestelnud ning küsinud, kas ta võib Maiskit teavitada sellest, et Briti valitsus hetkel arutab Stalini ettepanekut? Churchill ei olnud lubanud liigselt siduvaid lubadusi anda. Seda nii sellepärast, et ta ei tahtvat luua asjakohaseid illusioone, kui ka sellepärast, et peab küsimuse põhjalikult kindralstaabiga läbi töötama. Eden ütles Maiskile, et sama päeva õhtul toimub Kaitsekomitee istung, kus arutatakse Moskva konverentsile suunduvate Briti esindajate juhistega seonduvaid küsimusi. Briti välisminister lubas komiteele edastada Maiski poolt öeldu. Lisaks palus Eden Maiskil täpsustada, millistena kujutab Maiski ette võimalusi toimetada Briti vägesid Nõukogude Liitu. Maiski ütles Edenile, et tal ei ole selles osas Moskvast mingisuguseid konkreetseid korraldusi ning saab seetõttu avaldada vaid oma isiklikku arvamust. Vägede transpordiks võiks Maiski arvates kasutada nii Arhangelski kui Iraani marsruuti ning vägesid saata oleks võimalik nii Lähis-Idast kui ka Suurbritanniast. Maiski kordas üle 15. septembril Churchillile mainitu - nimelt selle, et juhul kui britid eelistavad võidelda lõunas, siis on kindlasti võimalik saata Arhangelskis maabunud väed edasi Ukrainasse. Lisaks arvas Maiski, et kõik sellised küsimused tuleb lõppude lõpuks otsustada mõlema riigi kindralstaapide vaheliste arutelude käigus, kuid sellist aruteludeni jõudmiseks on vajalik Briti valitsuse põhimõtteliselt Stalini ettepanekuga nõustuvat otsust. Seejärel räägiti Edeni kabinetis maakaarti vaadates viimastest rindeuudistest. Muuhulgas oli arutluse all raske olukord Kiievis ning Leningradi rajoonis. Eden ütles Maiskile, et ta mõistab täielikult olukorra raskust ning kiire abi olulisust. Ta lubas õhtusel Kaitsekomitee istungil asjast rääkida, kuid palus Maiskit mõista, et Suurbritannia võimalused Nõukogude Liitu aidata on väga piiratud. Maiski vastas, et vastuses Stalini 5. septembri telegrammile oli Churchill maininud Briti poolset valmisolekut töötada välja ühiseid sõjalisi plaane, kuid praktiliselt ei ole selles osas mitte midagi tehtud. Stalini viimane telegramm aga annab juba selgelt märku vajadusest luua ühine strateegiline plaan. Eden nõustus ning arvas, et sellega võiks algust teha eesoleval Moskva konverentsil. Beaverbrook ja Ismay võiksid Moskvast pidada nii strateegilisi kõnelusi kui arutada 25-30 diviisi Nõukogude Liitu saatmise küsimust. Siinkohal märkis Eden, et seoses planeeritava pealetungiga Liibüas ei ole sellist arvu diviise brittidel kindlasti saata võimalik. Maiski vastas, et Liibüa rinne on teisejärguline, sest sõja saatus otsustatakse "meie" rindel. Lisaks arvas Maiski, et kui brittidel ei ole muid võimalusi, siis võiksid nad Aafrikas pealetungi ära jätta ning saata Ukraina rindele nii palju vägesid kui võimalik. Vastusena ütles Eden, et isegi sellisel juhul ei jõuaks Briti väed nagunii enne talve kohale. Sellele vastas omakorda Maiski, et juhul kui Nõukogude valitsusel oleks täielik kindlus Briti vägede võitlema tulemise osas, siis oleks võimalik oluliselt vabamalt kasutada praeguseid reserve. Eden väljendas nõusolekut Maiski argumentidega ning küsis jutuajamise

lõppedes, et kas ta saab õigesti aru, "et Te soovite täpselt teada, palju ja millal me Teile vägesid saata saame?" Maiski vastus oli jaatav.⁹¹

Maiski päevikus on kirjas, et 23. septembril sai ta Edenilt vastused 19. septembri kohtumisel tõstatatud küsimustele. Kaitsekomiteele olid esitatud Maiski sellekohased vaated. Arutelude tulemusena olevat Churchill kirjutanud telegrammi, mille järgi pidid Beaverbrooke'iga kaasa sõival kindral Ismay'l olema volitused arutada ühiseid strateegilisi küsimusi, nende hulgas vägede saatmist Nõukogude Liitu. Peaminister suhtub sellesse küsimusse hetkel pooldavalt ning Liibüa operatsioonid ei pidavat seda segama, tegu olevat erinevat tüüpi vägedega. Kindral Wavell pidavat sõitma Tbilisi läbirääkimistele.⁹²

Churchilli telegrammis sisalduv oli siiski erinev Edeni poolt Maiskile teatatust. Kirjas oli, et Ismay'l on volitused arutamaks kõiki mõttesse tulevaid praktilise koostöö plaane. Lisatud on, märkimisväärsed õhujõud ja maaväed on saadaval ühiseks tegutsemiseks vene rinde lõunatiival juhul, kui "me suudame puhastada vaenlasest meie läänetiiva Liibüas".⁹³ Seega ei mainitud telegrammis konkreetset vägede pakkumist ning Lähis-Idast saadetavate vägede küsimus seoti alles eelseisvate lahingute eduka tulemusega. Arvestades, et mainitud telegrammi viis Stalinile Beaverbrook ning Maiskile oli Eden teada andnud, et vägede saatmise küsimusse suhtutakse positiivselt, siis tundub loogiline, et Stalin arvestas enne Moskva konverentsi võimaliku pakutava Briti sõjalise abiga.

Londonis vestles Maiski sõjaolukorrast ning Briti vägede küsimusest 26. septembril Charles De Gaulle'ga (vastupanuliikumise Vaba Prantsusmaa juht 1940-1944). De Gaulle arvas, et Teise rinde loomine Prantsusmaal käib brittidel hetkel üle jõu, kuid vägesid, ehkki mitte palju, suudavad britid Nõukogude Liitu saata küll. Siinkohal järgneb Maiski päevikus lünk kuni 10. oktoobrini, mil ta kirjeldab enda kohtumist Kreeka esindaja Charalambos Simopoulusega.⁹⁴ Ei ole ühest vastust sellele, miks avaldatud Maiski päevikus kahe nädala jooksul sissekandeid tehtud ei ole. Võimalik on, et Maiski tõepoolest sellel ajal päevikusse midagi ei kirjutanud, kuid siis oleks tõenäoline, et ta oleks seda maininud järgmise sissekande juures. Lisaks on teada, et 9. oktoobril kohtus Maiski 1948. aastal välja kuulutatud Iisraeli riigi esimese peaministri David Ben-Gurioniga.⁹⁵ Mainitud asjaolu tundub piisavalt oluline selleks, et Nõukogude suursaadik võinuks seda ka oma päevikus mainida. Kuna Maiski seda teinud ei ole, siis tundub tõenäolisem võimalus, et osa päevikutest on läinud kaduma, või siis

⁹¹ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 123-126.*

⁹² *Майский, Дневник дипломата, Кн.2, ч. 2, 54.*

⁹³ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 127.*

⁹⁴ *Майский, Дневник дипломата, Кн.2, ч. 2., 55.*

⁹⁵ *Советско- израильские отношения, Том 1, 1941-1953, 22-25.*

ei ole mingil põhjusel peetud sobilikuks seal sisalduvat avaldada. Sarnaselt on avaldatud Nõukogude-Briti suhteid käsitlevas dokumentide kogumikus paus Maiskiga seonduvas kirjavahetuses. Esimene peale 19. septembrit saadetud telegramm Maiskilt kannab 16. oktoobri kuupäeva.⁹⁶ Siinkohal on samuti selge, et mainitud kogumik ei ole täielik. Näiteks teavitas Maiski Edenit 10. oktoobril peetud vestluses, et ta sai kiireloomulise sõnumi Nõukogude valitsuselt, milles paluti kiirelt, esimesel võimalusel saata 3000 veoautot.⁹⁷ Võib olla kindel, et Maiski teavitas Moskvat selle vestluse toimumisest, kuid mingeid sellega seotud telegramme avaldatud ei ole.

Vaatamata mainitud allikate lünklikusele on selge, et Maiski survestas britte vägede küsimuses kuni Moskva konverentsi alguseni välja. Nimelt võib Briti materjalidest lugeda, et Maiski rääkis Edeniga vägede küsimusest veel 29. septembri õhtul. Maiski väljendas sellega seonduvalt head meelt, et kindral Wavellil on plaanis Tbilisit külastada. Nõukogude suursaadik avaldas lootust, et järgnevalt leiavad "Briti väed ennast külge-külge kõrval Venemaaga nii Kaukasuses kui ehk ka Lõuna-Venemaal". Maiski oli kindel, et isegi väheste Briti sõdurite kohalolul oleks suurepärane mõju Vene moraalile.⁹⁸

Vägede küsimus Moskva konverentsi kontekstis

Moskva konverentsil oli Nõukogude Liidu poolseks peamiseks läbirääkijaks selgelt Stalin. Nagu mainitud, oli Stalin 13. septembri telegrammis teinud ettepaneku Briti vägede saatmiseks Nõukogude Liitu. Ettepaneku ajal valitses nii Leningradi kui Kiievi äärmiselt raske olukord. Žukovi sõnul oli Stalin pidanud Leningradi langemist paratamatuks, mida toetab fakt, et samal päeval, kui Stalin saatis mainitud telegrammi Churchillile, kinnitas ta Leningradi jäänud laevade hävitamise kava. Samuti oli ta teadlik Edelarinde ümberpiiramise ohust, seda vaatamata keeldumisele lubada Kiievit kaitsvatel vägedel taganeda.⁹⁹ Vaatamata paljude Punaarmee üksuste tugevatele kaitse- ja ründelahingutele, oli Stalin teadlik laiaulatuslikest "individuaalsetest ja kollektiivsetest deserteerimistest, näiliselt ebamõistlikele käskudele mittekuuletumisest, tihtiesinevast enesevigastamisest."¹⁰⁰ Samuti oli ta teadlik

⁹⁶ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 154.

⁹⁷ FO 954/24B/432, Soviet Union: Foreign Office despatch to Moscow, No 270. Talk with Maisky (Urgent need of Soviet Government for lorries), 10.10.41.

⁹⁸ FO 954/24B/415, Soviet Union: Foreign Office despatch to Moscow No 258. Talk with Maisky (General Wavell's visit to Tiflis), 29.9.41.

⁹⁹ Oleg V. Hlevnjuk, *Stalin, Diktaatori uus elulugu* (Tänapäev, 2016), 206-207;

¹⁰⁰ David M. Glantz, *Colossus Reborn, The Red Army at War 1941-1943* (University Press of Kansas, 2005), 567.

väljaõpetatud ohvitserkonna vähesusest ning paljude olemasolevate, aga kiiruga loodud uute diviiside ja muude sõjalise üksuste puudulikkusest väljaõppest. Briti diviisid pidid tunduma täiesti arvestatava abina Wehrmachti vastases võitluses. Samuti tõstnuks nende saabumine kindlasti moraali. Ettepaneku järgselt oli Maiski talle edastanud ka Churchill esmasel ja küllaltki positiivsed reaktsioonid. Samuti on äärmiselt tõenäoline, et Maiski oli Moskvasse saatnud ka teated 23. septembril toimunud vestlusest Edeninga. Igal juhul viitas Londoni Nõukogude saatkonnast edastatud informatsioon sellele, et Briti valitsus võib kõnelustel materiaalse abi kõrval või asemel pakkuda ka otsest sõjalist abi. Just selleks pidi Maiskile ja Stalinile edastatud info kohaselt Moskvasse aruteludele tulema Churchill sõjaline nõunik kindral Ismay.¹⁰¹

Stalin oli ise pidanud 19. septembril pikema vestluse Briti suursaadik Crippsiga. Kohtumise mitmeid erinevaid aspekte on käsitlenud Bradley F. Smith, kes on nimetanud seda vestlust "kaebuste festivaliks".¹⁰² Tõepoolest, ühelt poolt tõstatas Cripps probleemsetena Nõukogude poole puuduliku koostöövalmiduse Briti sõjalise esindusega ning samuti asjaolu, et vaatamata korduvatele palvetele ei olnud venelased soostunud brittidega jagama nn "rakettpommi" valmistamise tehnoloogiat. Stalin aga teavitas Crippsi mitmete Briti esindajate ebasobivast ja Nõukogude vastasest käitumisest. Lisaks väitis Stalin, et Briti esindajad olid edastanud ebaadekvaatset strateegilist luureinfot Saksamaa kavatsuste osas.¹⁰³ Olles lugenud Crippsi poolt koostatud vestluse protokolle, olen arvamisel, et kuigi neid mainitud vestluse aspekte tuleb pidada oluliseks, ei kulgenud terve vestlus sugugi ainult kaebuste ja vastukaebuste õhkkonnas. Oma päevikus avaldas Cripps selget rahulolu toimunud vestlusega.¹⁰⁴ Käesoleva uurimuse seisukohalt pean ma oluliseks alljärgnevat väljavõtet mainitud vestluse Moskva kõnelusi ning vägede saatmise küsimust puudutavatest osadest.

Nimelt tegi vestluse esimese punktina Cripps ettepaneku eelseisva konverentsi korralduse osas. Cripps soovitas delegatsiooni kohale jõudmisel korraldada konverentsi eelse, osapooli tutvustava kohtumise Stalini, Molotovi ning Beaverbrooki ja Harrimani vahel. Crippsi ettepaneku kohaselt oli sellise konverentsile eelneva kohtumise käigus aset leidval avameelsel jutuajamisel loodetavasti võimalik kokku leppida konverentsi üldine suunitlus. Stalin nõustus ettepanekuga koheselt.¹⁰⁵ Crippsi sõnastus jättis Stalinile võimaluse

¹⁰¹ Vt ülalpool, 19.

¹⁰² Smith, 80.

¹⁰³ Samas, 80-82.

¹⁰⁴ Gorodetsky (ed.), *Cripps Diaries*, 163. "It was very satisfactory."

¹⁰⁵ FO 371 29469. Anglo-Soviet relations. Code 38 file 3 (papers 5330-6228) 1941. British Embassy Moscow, despatch 120, Sept 21. 1941.

ettepanekust aru saada ka selliselt, nagu võiks konverentsi eelsel kohtumisel otsustada, kas konverentsil arutletakse peamiselt materiaalse või otsese sõjalise abi saatmisega seonduvaid küsimusi.¹⁰⁶ Tagant järgi võib näida loogiline, et Moskva konverentsil keskenduti materiaalse abi saatmisega seonduvatele küsimustele ning et konverentsi tulemusena abi saabuma hakkas. Samas puudus Stalinil Moskva konverentsi eelselt kindlus Briti materiaalse abi kohalesaatumise üle – kui esimene Briti konvoi oli saabunud Arhangelskisse 30. augustil, siis järgmine lahkus Islandilt 29. septembril ning saabus Arhangelskisse 11. oktoobril.¹⁰⁷ Seda, et Stalin oli “teataval määral skeptiline” Briti tankide kohalejõudmise osas, andis ta mõista ka Crippsile.¹⁰⁸ Reaalsuses oli Nõukogude Liitu jõudnud ja 11. septembril lahinguvalmiduse saavutanud hoopis Briti Õhujõudude Pataljon.¹⁰⁹ Stalini poolt vaadatuna ei pidanud tunduma sugugi võimatu, et britid hakkavad sõjavarustuse saatmise asemel saatma vägesid.

Igal juhul teavitas Stalin Crippsi sellest, et ta peab oluliseks mõlema riigi vägede võitlemist ühel rindel. Rääkides koostööst Saksamaad puudutavate luurandmete jagamise osas, mainis Stalin, et kuna sõja algusest peale on (Saksamaal) palju muutunud, siis usuvad Nõukogude töötajad, et enamus nende kasutuses olevatest andmetest on iganenud. Briti esindajad on kahtlemata lootnud saada rohkem informatsiooni kui Nõukogude esindajatel neile anda on. Mainitud asjaolu oli Stalini hinnangul kindlasti mõjutanud suhteid negatiivselt. Positiivsena märkis Stalin koheselt, et Iraanis oli vastastikuste jõudude koostöö olnud hea. Stalini sõnul sai Inglise-Nõukogude koostöö kasvada toetudes mitte ainult olulise informatsiooni vahetamisele, vaid põhinedes tegelikule sõjalisele koostööle. Stalin teatas Crippsile, et koostöö saab olema täielik siis, kui meie väed võitlevad külge-külge kõrval, nii nagu Iraanis. “Sellesse puutuvast ma ei saa olla pessimistlik.”¹¹⁰

Ühelt poolt ei ole võimalik päris kindlalt öelda, millised olid Stalini ootused Moskva konverentsi osas. Teiselt poolt tuleb siiski pidada tõenäoliseks, et Stalin ootas igati õigustatult Briti esindajate poolset konkreetset vastust ka otsese sõjalise abi küsimuses. Nõukogude Liidu juht oli ise esitanud kirjalikult sellise ettepaneku ning kuus päeva hiljem maininud isiklikult Briti suursaadikule, et sõjalise koostöö juures ta peab mõlema riigi sõdurite õlge-õla kõrval

¹⁰⁶ FO 371 29469. Anglo-Soviet relations. Code 38 file 3 (papers 5330-6228) 1941. British Embassy Moscow, despatch 120, Sept 21. 1941. Enclosure “A”. “To arrange in a general way the course that the conference should take”.

¹⁰⁷ Arctic Allied Convoys (1941-1945). The Embassy of the Russian Federation to United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Diplomacy Online. Saadaval aadressil <https://www.rusemb.org.uk/arcticalliedconvoys/>.

¹⁰⁸ FO 371 29469. Anglo-Soviet relations. Code 38 file 3 (papers 5330-6228) 1941. British Embassy Moscow, despatch 120, Sept 21. 1941.

¹⁰⁹ Olen mainitud üksuse tegevusest Nõukogude Liidus andnud lühikese ülevaate allpool. 33-34.

¹¹⁰ FO 371 29469. Anglo-Soviet relations. Code 38 file 3 (papers 5330-6228) 1941. British Embassy Moscow, despatch 120, Sept 21. 1941. Selle koha peal on jutumärgid on ka Crippsi raportis /autori märkus/.

võitlemist oluliseks. Lisaks olid Briti valitsuse esindajad, nii Churchill kui Eden andnud Nõukogude suursaadikule Londonis selgelt mõista, et küsimusse suhtutakse positiivselt ning Moskva kõnelustele saadetud delegatsiooni liikmed on volitatud kõike sellega seonduvat arutama. Sõjaline olukord rindel ei olnud Moskva konverentsi alguseks kindlasti paranenud – Kiiev oli sakslaste poolt vallutatud ning Leningrad ümber piiratud. Lisaks oli teada, et sakslased planeerivad ning valmistuvad pealetungiks Moskva suunal. Siinkohal andsid rünnakule vastumeetmete organiseerimises oma panuse ka britid, edastades 24-, 25-, ja 27-ndal septembril olulisi Saksa vägede koondumist rinde “keskmises osas” puudutavaid andmeid.¹¹¹ Arvestamata Briti Nõukogude Liidus asuvate lendurite käsutuses olevaid lennukeid, mis pidid kokkuleppe kohaselt antama üle Punaarmee käsutusse, ei olnud veel teele saadetud rohkem lennukeid ega tanke. Briti tankide ja lennukite kohalejõudmise järel tuli Stalinil aga veel arvestada asjaoluga, et nende kasutamiseks oli vajalik läbi viia väljaõpe neid kasutavatele Punarmee tankistidele ning lenduritele. Arvestades teadaolevalt lähiajal algava Saksa pealetungiga, oli Stalinil vaja võimalikult kiiresti tugevdada lahinguvõimeliste reservüksuste hulka. Arvestades olukorra pakilisust, oluks puhtalt sõjalisel plaanis materiaalsest abist kasulikum saada Briti sõjatehnika omadustega tuttavad ning väljaõppinud formeeritud üksused. Lisaks sõjalisele aspektile andnuks Briti armee kohalolek Nõukogude Liidus Stalinile juurde kindlust, et Briti valitsus ei sõlmi Saksamaaga separaatrahu.

Moskva konverentsi seni avaldatud protokollid käsitlevad kõnelusi 29.- ja 30.-l septembril.¹¹² Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuse seisukohalt on oluline aga 28. septembril aset leidnud kõnelusi ettevalmistav kohtumine. Nõukogude poole selle kohtumise protokolle avaldatud ei ole ning samuti ei ole kohtumist kirjeldatud Beaverbrooki poolt konverentsi järgselt koostatud ettekandes.¹¹³ Konverentsi erinevaid aspekte on kirjeldanud Ameerika Ühendriikide esindaja Averell Harriman tema saadikutegevust kajastavas raamatus,¹¹⁴ kuid 28. septembri vestluse osas on sellest põhjalikum, kuigi siiski suhteliselt üldine, tema märkmete põhjal Beaverbrooki poolt novembris Crippsile saadetud kõnelusi Staliniga kirjeldav telegramm.¹¹⁵ Lisaks on 28. septembril toimunud kohtumist kirjeldanud ning selle olulisusele tähelepanu juhtinud Gorodetsky.¹¹⁶

¹¹¹ Smith, 82.

¹¹² Ржешевский, *Сталин и Черчилль*, 16-31.; *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-194* 132-140.

¹¹³ CAB 121/459, Note by the Secretariat of the British Mission on the proceedings of the Moscow Conference, October 8, 1941.

¹¹⁴ Harriman, 78-79.

¹¹⁵ WO 193/666, From Foreign Office to Kuibyshev, From Lord Beaverbrook, account of political discussions with Stalin, 2nd November 1941.

¹¹⁶ Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 242-244.

Kohtumise alguses andis Stalin "sünge, kuid ausa" ülevaate sõjalisest olukorrast.¹¹⁷ Ta kirjeldas esialgseid tagasilööke ning Saksamaa ja Nõukogude Liidu elavjõu ja sõjavarustusega seonduvaid küsimusi.¹¹⁸ Järgnenud vestluse kandvaks osaks oli "märkimisväärne Briti sõjalist koostööd Venemaaga käsitlev arutelu". Selle käigus pakkus Beaverbrook ühelt poolt välja küll võimaluse arutada sõjalisi küsimusi Ismay'ga konverentsil, kuid teiselt poolt tegi ta ettepaneku saata vastav Nõukogude delegatsioon Suurbritanniasse. Londonis oleks delegatsioonil võimalus "tutvuda Briti probleemidega", anda nõuandeid nende ületamiseks ning jagada hiljutistes sakslastega peetud lahingute käigus hangitud informatsiooni. Seejärel teatas Beaverbrook, et Briti diviiside hulka Iraanis suurendatakse ning need väed võivad venelastega Kaukasuses ühineda. Kindral Wavell olevat antud teemal kõneluste pidamiseks teel Tbilisi poole. Sellele vastas Stalin, et "Kaukasuses sõda ei ole, kuid Ukrainas on." Beaverbrook andis mõista, et ka see teema ei ole välistatud.¹¹⁹ Peale seda küsis Beaverbrook Stalinilt, kas ta "arvab, et Britannia on võimeline Prantsusmaa invasiooniks?" Stalin vastas, et ta ei tea olukorrast piisavalt, kuid "usaldab Churchilli otsust". Siis küsis Stalin, "miks mitte saata vägesid Arhangelskisse või Ukrainasse?", kuid Beaverbrookil jäi sellele vastus andmata. Kohtumise viimases osas räägiti võimalikest rahu tingimustest, siinkohal viitas Beaverbrook (Atlandi Harta) kaheksale klauslile ning rõhutas Ameerika arvamuse olulisust antud küsimuses. Stalin küsis Beaverbrookilt siinkohal, kas Briti valitsuse jaoks on need kaheksa klauslit rahuldavad? Beaverbrook palus Stalinil täpsustada, mida ta silmas peab. Sellele vastates küsis Stalin, kuidas peaksid sakslased Beaverbrooki arvates nende poolt põhjustatud kahju eest tasuma? Siinkohal vältis Beaverbrook otsest vastust, ning teatas, et "esiteks on vaja võita sõda".¹²⁰

Järgmisel päeval, mil konverents ametlikult algas oli Stalin halvas tujus ning Harrimani kirjelduse kohaselt "tundus pidavat meie häid kavatsusi küsitavateks."¹²¹ Beaverbrook on seda põhjendanud alanud Saksa pealetungiga, kuid selle võimaluse on veenvalt ümber lükanud Gorodetsky.¹²² Ismay mälestuste kohaselt oli Stalin sel päeval lihtsalt mingil "teadmata põhjusel" "ebaviisakas" ning toimuvatest vestlustest "ilmselt mitte

¹¹⁷ Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 242.

¹¹⁸ Samas, 242.

¹¹⁹ "Beaverbrook indicated that this could be taken up too." Seda mis sõnadega ta seda täpselt mõista andis, kahjuks kirjas ei ole. Samuti ei ole võimalik ütelda, kas Beaverbrook viitas sellele, et vägede saatmine Ukrainasse ei ole välistatud, või sellele, et vajadusel võib kindral Wavell arutada selle küsimusega seonduvat Tbilisis.

/ autori märkus/

¹²⁰ WO 193/666, From Foreign Office to Kuibyshev, From Lord Beaverbrook, account of political discussions with Stalin, 2nd November 1941.

¹²¹ Harriman, 91.

¹²² Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 244.

huvitatud''.¹²³ Beaumont on Stalini tujumuutust põhjendanud pettumusega pakutud lennukite ja tankide arvu osas.¹²⁴ Lisaks võib seda pidada Stalini viisiks läbirääkimisi pidada, sest samasuguse kohtlemise osaks said nii Eden 1941. aasta detsembris kui Churchill 1942. aasta augustis Moskvast toimunud läbirääkimistel. Tõenäolisemaks tuleb siiski pidada konverentsi eelsel kohtumisel räägitut ning ka seda, et Stalinil oli talle öeldu tähenduse üle aega järele mõelda. Siinkohal on olulised mitu aspekti. Esiteks pidi Stalinile jääma mulje, et Briti esindajad ei suhtu temasse kui võrdväärsesse partnerisse. Tema otsestele küsimustele vastamisest nii sõjalise abi kui võimalike rahutingimiste osas sõja lõppedes, hiilis Beaverbrook lihtsalt kõrvale. Ühiste sõjalise plaanide koostamise asemel pakuti talle võimalust saata küsimuse arutamiseks delegatsioon Londonisse. Selline ettepanek oli sisuliselt lihtsalt solvav, sest kohapeal olev Stalin oli ise võimeline kõiki selliseid küsimusi arutama. Lisaks oli Nõukogude sõjaline esindus Londonis täiesti olemas ning ''Briti probleeme'' vägede saatmise küsimuses oleks olnud soovi korral võimalik neile edastada enne läbirääkimisi. Läbi Maiski oli Stalinile aga selle asemel selgelt mõista antud, et Moskvasse saabuv delegatsioonil on volitused rääkida ka Briti maavägede Nõukogude Liitu saatmise küsimusest. Selge vastuse asemel mainis Beaverbrook nüüd hoopis umbmäärasel ajal ning umbmäärase suurusega väekoondise saatmise võimalust Kaukasuse piirkonda, jättes täiesti vastamata küsimuse Briti vägede kaasamisest Nõukogude Liidu rinnetel toimuvasse tegelikku võitlusesse. Stalinile pidi see muuhulgas andma selget märku sellest, et britid ei usu Punaarmee võimekusse takistada sakslasi Kaukasusesse jõudmast. Ebausaldusväärsetena pidid sellest lähtuvalt tunduma ka Briti materiaalse abi pakkumised ja lubadused, sest brittidel ei oleks ilmselt mõttekas saata märkimisväärse koguses relvi riigile, kelle sõjalisel võimekkusle nad eriti ei usu. Sellisel juhul ei oleks ka separaatrahu mingil hetkel põhimõtteliselt võimatu. Igal juhul on selge, et kindlasti ei saanud selline käitumine suurendada Stalini usaldust Briti valitsuse eesmärkide osas ning Ismay poolt mainitud Stalini huvi langus käesolevate läbirääkimiste vastu on täiesti loogiline. Tundub, et ka otsene eitav vastus oleks olnud parem, kui umbmäärasus ja põiklemine. Kaks kuud varem oli Stalin teinud ameeriklastele analoogse ettepaneku. Ameerika Presidendi nõuniku Harry Hopkinsi 29. juulist kuni 2. augustini toimunud visiidiil Moskvasse küsis Stalin temalt võimaluse kohta tuua Ameerika Ühendriikide maavägesid Vene rindele.¹²⁵ Hopkins vastas, et esiteks sõltub Ameerika Ühendriikide sõtta astumine eelkõige Saksamaa poolse Ameerika huve kahjustava

¹²³ Ismay, 230. Samuti on seda kirjeldanud teda tsiteeriv Lehrman, 170.

¹²⁴ Beaumont, 54.

¹²⁵ Jonathan Fenby. *Alliance, The Inside Story of How Roosevelt, Stalin and Churchill Won One War and Began Another* (Pocket Books, 2008), 46-47.

tegevuse ulatusest. Teiseks teatas ta, et kuigi ta annab sõnumi Presidendile edasi, peab ta ebatõenäoliseks, et Ameerika valitsus sooviks saata vägesid Venemaale.¹²⁶ Rohkem Stalin seda teemat ameeriklastega ei tõstatanud ning mingit pahameelt ei väljendanud. Britid seevastu ei pidanud Stalinit isegi otseselt eitava vastuse vääriliseks. Kahtlustusteks ning solvumiseks oli Stalinil vahetult enne konverentsi algust põhjusi piisavalt.

Järgnevatel päevadel Stalin vägede küsimust enam ei maininud. Beaverbrooki esitatud ning vägede küsimuse olulisust täielikult eirav raport võimaldas ka Briti Sõjakabinetil järeldada, et "on selge, et Vene poole jaoks on ainukeseks tõesti oluliseks asjaks Moskva konverentsil kokkulepitud kaupade ja varustuse kiire Venemaale jõudmine".¹²⁷ Tõsi on, et 29.-l ja 30.-l septembril ei näidanud Stalin enam üles huvi Briti sõjaväe Nõukogude Liitu saatmise küsimuses. Seda väitis hiljem ka Beaverbrook Sõjakabinetile.¹²⁸ Tegelikult huvi puudusest on siiski tõenäolisem, et Stalinile pidi peale 28. septembril toimunud vestlust lihtsalt tunduma mõistlikum kaubelda sõjavarustuse üle. Tugev nõudmine saata materjalide asemel vägesid oleks ilmselt tähendanud uusi arutelusid Suurbritannias, mille ainus kindel tulemus oleks olnud rohkem kulutatud aega. Aega aga Stalinil ei olnud, otsuseid ja abi vajas ta sel hetkel kiirelt. Kuna esimese kohtumise põhjal oli selge, et kindral Ismayl ei ole kaasas mingit atraktiivset sõjalist pakkumist, siis ei olnud ka eriti mõtet aega kulutada temaga vestlemisele järgnevatel päevadel. Mõistlikum oli võtta olukorrast parim ning survestada kohapeal viibivat Briti varustusminisrit võimalikult suure materiaalse abi saatmise osas. Kõneluste lõpuks allkirjastati 2. oktoobril leping, milles seisev nimekiri lubatud tehnikast, toorainetest jm oli pikk ning kirja pandud kogused märkimisväärsed.¹²⁹ Asjaolu, et kokkulepitud abi oli tõesti päris suuremahuline, vähendas ilmselt ka Stalini kahtlustusi ja solvumist ning Briti delegatsiooni lahkumise auks peeti 1. oktoobril pidulik õhtusöök. Ismay on hiljem selle kohta kirjutanud, et "seda ei olnud just palju paari miljardi dollari suuruse abi eest, kuid seda võis siiski pidada saavutatud ühtsust sümboliseerivaks."¹³⁰ Kuigi oma memuaaride põhjal Ismay Staliniga ei vestelnud, siis tema enda rapordi põhjal oli tal siiski kümnekonna minuti pikkune vestlus mainitud õhtusöögil. Vestluse käigus ütles Stalin, et "Suurbritannial peaks olema suur armee." Ismay selgitas talle Briti elavjõu probleeme ning Stalin lõi ka vahele, teatades, et ta saab väga hästi aru, miks britid ei ole võimelised hetkel

¹²⁶ Lehrman, 88.

¹²⁷ CAB 65/19/36, Conclusions of a meeting of the War Cabinet held on October 6, 1941., Sellio, 43.

¹²⁸ CAB 65/23/26, War Cabinet and Cabinet, Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 27 October 1941; U.S.S.R., Aid to Russia. Sellio, 47.

¹²⁹ CAB 121/459, Confidential Protocol of the Representatives of Great Britain, the U.S.A. and the U.S.S.R. which took place in Moscow from September 29 until October 1, 1941.

¹³⁰ Ismay, 232.

Läänerinnet avama. Stalin avaldas arvamust, et Suurbritannias tuleks ka rahu ajal sisse viia sundajateenistus. Jutuajamise lõpetas järgnev Stalini lause: ``Jaapan on suuteline üleval pidama suurt laevastikku ning suurt armeed, miks mitte Inglismaa?''<sup>131</sup> Siinkohal tuleb küll arvestada, et selline vestluse kajastus oli osa Beaverbrooki poolt esitatud ettekandest, mida Gorodetsky on õigustatult nimetanud ``tsenseerituks ja tendentslikuks.'' ¹³² Erilist usaldust ei olnud Beaverbrooki poolt esitatu osas ka Briti Välisministeeriumis, nii on Oliver Harvey oma päeviku 7. oktoobri sissekandes maininud, et Moskva kohtumistest eksisteerib ainult Beaverbrooki raport, milles sisalduvat ``ei saa enesest mõistetavalt usaldada.'' ¹³³ Huvitav on see, et Ismay ise väitis Bruce Lockheartile temaga koos 26. oktoobril lõunatades, et tal oli Staliniiga pikk jutuajamine. Ismay ütles Lockheartile, et Stalini rõivad olevat olnud suurepärasest materjalist ning hea lõikega, kuid kahjuks ei ole Lockheart maininud seda, kas ja mida ütles Ismay Staliniiga peetud vestluse sisu kohta. Juhuslikult luges Lockheart samal päeval telegrammi Crippsilt, milles Briti suursaadik avaldas kahetsust Ismay ja Stalini vahelise jutuajamine ära jäämise pärast. Antud ebakõla Briti riigimeeste avaldustes ei jäänud Lockheartil märkimata ning pälvis tema päevikus hüüumärgi kasutamise. ¹³⁴

Kui strateegilistes küsimustes oli vastastikuse usaldusega probleeme, siis on mõnevõrra paradoksaalne, et materiaalses abis kokku leppimise kõrval sõlmiti 30. septembril Moskvas koostööleping mõlema riigi eriti salapärase organisatsioonide, S.O.E. ja N.K.V.D. vahel. Kokkuleppe kohaselt nõustuti, et kahe organisatsiooni vaheline koostöö aitab kaasa ühise vaenlase võitmisele. Mõlemad osapooled lubasid üksteise mõjusfäärides ilma vastastikuse kokkuleppeta mitte tegutseda. Koostöö Poolas ja Tšehhoslovakkias pidi kooskõlastatama eraldi kokkulepetes vastavate maade valitsustega. Koostöö kõikides teistes maades pidi kooskõlastatama läbi S.O.E. esindajate Moskvas ning N.K.V.D. esindajate Londonis. Kokkulepitud esindajate arvuks mõlemas pealinnas oli 4-5. Mõlemad osapooled lubasid aidata teineteist agentide saatmisel vaenlase halduses olevale territooriumile. Abistada lubati dokumentide hankimisel, usutava identiteedi loomisel jms. Samuti lubati üksteisele edastada luureinfot. Lepingu allkirjastasid Nõukogude poolt kindral Nikolajev ning Briti poolt

¹³¹ CAB 121/459, Note by the Secretariat of the British Mission on the proceedings of the Moscow Conference, Enclosure II, Military Report, Ismay, October 6, 1941.

¹³² Gorodetsky, *Cripps' Mission*, 241.

¹³³ Harvey (ed.), 49.

¹³⁴ Kenneth Young (ed.), *The Diaries of Sir Robert Bruce Lockhart, Volume Two, 1939-1945* (Macmillan London Limited, London 1980), 127.

kolonelleitnant Guinness. Lepingut ei nähtud siduva kokkuleppena, kuid see oli aluseks ja juhiseks organisatsioonide esindajatele töö praktilise poolega tegelemises.¹³⁵

Vägede küsimuse taasavamine peale Moskva konverentsi

Küsimust Briti vägede saatmisest Nõukogude Liitu ei puudutatud Briti ja Nõukogude esindajate vahelistes vestlustes ligi kahe nädala jooksul peale Moskva konverentsi. Nõukogude Liidu poolt ei olnud seda esialgu mõttekas uuesti tõstatada. Allkirjastatud materiaalse abi leping tähendas seda, et seondult vajaliku varustuse kohaletoimetamisega oleks brittidel sellele lisaks nagunii olnud äärmiselt keeruline vägesid kohale toimetada. Transpordivahendid olid piiratud ning esialgu oli mõistlikum oodata ja vaadata, kas britid peavad sõna lubatu kohaletoimetamise osas. Küsimus ei olnud aga kaugeltki ununenud, mida näitas ilmekalt Molotovi ja Crippsi vahel 13. oktoobril toimunud vestlus.

Nimelt andis sel päeval Cripps Moskvast üle Churchillile eelmisel päeval kirjutatud telegrammi, milles pakuti välja, et Briti väed võivad võtta üle "korra hoidmise ja varustusteede käigushoidmise" Iraani põhjaosas. Seda muidugi juhul, kui Nõukogude valitsus peaks soovima kasutada hetkel Põhja-Iraanis paiknevaid viit või kuut Vene diviisi võitluseks rindel. Churchill lubas "Britannia nimel", et britid ei kasuta terve Iraani ülevõtmist Venemaa piirkondlike huvide vastaselt ei sõja ajal ega peale sõda. Lisaks seisis telegrammis, et kindral Wavell on valmis konsulteerima Nõukogude kindralitega 16. oktoobril Tbilisis.¹³⁶

Lasknud Molotovil telegrammiga tutvuda, avaldas Cripps soovi vestelda ühest Churchillile telegrammiga seotud küsimusest. Cripps ütles, et nagu Molotovile teada, lendab kindral Macfarlane järgmisel päeval Tbilisi kohtuma kindral Wavelliga. Briti suursaadik avaldas arvamust, et oleks hea, kui keegi kohtuks Macfarlane'ga enne tema väljalendu ning tutvustaks talle Churchillile telegrammis sisalduvaga seotud Nõukogude valitsuse seisukohti. See oleks äärmiselt oluline, sest Briti valitsuse edasine tegutsemine sõltub neile Wavelli poolt edastatavast informatsioonist. Molotov palus selgitada, mida Cripps täpselt silmas peab. Cripps ütles, et oleks oluline teada Nõukogude valitsuse seisukohta, seondult Churchillile ettepanekuga võtta üle Nõukogude vägede kohustused Iraanis. Lisaks selgitas Cripps Molotovile, et Iraanist Nõukogude vägede äraviimise võimalust tuleks näha võrdväärseks sama koguse Briti vägede saatmisega Nõukogude rindele. Molotov vastas, et Nõukogude vägede Iraanist väljaviimine ning hiljuti kõneaineks olnud Briti maavägede abi sakslaste vastu

¹³⁵ HS4 327, SOE/Soviet policy; D/P section and Moscow mission, 1940-1942.

¹³⁶ *Перепуска, 1941-1945 гг.*, 27.

on kaks eraldiseisvat küsimust. Sellega seoses meenutas Molotov, et Briti valitsus ei ole andnud vastust ettepanekule vägesid Nõukogude rindele saata. Cripps lisas, et tal on veel teinegi küsimus. Nimelt soovib Briti valitsus jõuda kokkuleppele, et Nõukogude valitsus varustaks Nõukogude Liidus tegutsevaid Briti relvajõude kõige tarvilikuga (toitained, kütus, jms) tasuta. Samuti kohtumisel viibinud Mikojan avaldas arvamust, et selliseks lepinguks vajadust ei ole, sest Nõukogude Liidus ei ole Briti relvajõude. Cripps vastas, et see pole tõsi – on allveelaevad, miinitraalerid, hävitajad ning ka õhujõudude üksus Murmanskis. Crippsile oli juba esitatud nende poolt kasutatud ressursside kinnimaksmiseks 72 000 rublane arve. Molotov vastas, et arvestades hetkel aset leidvaid mastaapseid sündmusi, on Briti relvajõude Nõukogude Liidus võimalik märgata ainult suurendusklaasi abil.¹³⁷ Samuti teatas Molotov, et kohapealse varustamise küsimus on kergelt lahendatav siis, kui Briti vägede kohalolu Nõukogude Liidu rinnetel muutub reaalsuseks. Crippsile esitatud arved aga olid Molotovi hinnangul pisiprobleem, mille saab kergelt lahendada ilma lepinguta. Cripps arvas siiski, et Briti valitsus soovib sõlmida varustuselase lepingu ning et see olevat psühholoogiliselt oluline ning võiks avaldada positiivset mõju Briti valitsuse otsusele maavägede saatmise küsimuses. Molotov ei nõustunud ning vastas, et ilma teadmiseta, kas tegelikult vägesid tuleb, puudub sellise lepingu sõlmimisel praktiline tähendus. Molotov lisas, et seni kuni Briti vägesid Nõukogude Liidus ei ole, on antud küsimusel ainult platooniline, abstraktne iseloom. Siiski lubas Molotov edastada Crippsi poolt öeldu valitsusele.¹³⁸

Churchilli 12. oktoobri Iraani puudutavale pakkumisele Stalin ei vastanud, kuid on selge, et sellel ajal oli Stalinil tegemist palju tähtsama asjaga – nimelt küsimusega, kas ja kuidas kaitsta Moskvat. Ka Suurbritannias valitses segadus ja ebaselgus selles osas, kas Nõukogude valitsus jääb Moskvasse või evakueerub Kuibõshevi, brittide kõrval ei olnud olukord päris selge isegi Maiskile. Eden luges talle 16. oktoobril ette Crippsi telegrammi, milles Briti suursaadik kirjutas, et eelmisel päeval oli Molotov teda teavitanud Nõukogude valitsuse ning diplomaatiliste esinduste evakueerimisest Kuibõshevi. Maiskile oli Molotov edastanud 17. oktoobri hommikul teate, mille kohaselt olulisemad valitsusasutused ning diplomaatilised esindused olid 15.- ja 16.-l oktoobril sõitnud Kuibõshevi. Samas teavitas Molotov Maiskit, et kuigi esialgu on ta ise veel Moskvas, peab ta tõenäoliseks, et 17. oktoobril avaldatakse ametlik Nõukogude valitsuse evakueerimisest. Kaks päeva hiljem tõdes Maiski päevikusse sissekannet tehes, et mingit ametlikku teadet ei ole avaldatud ning et ei Moskvast ega Kuibõshevist ei ole talle saadetud ühtegi telegrammi. Maiski pidas tõenäoliseks

¹³⁷ “В увеличительное стекло.”

¹³⁸ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 152, 153.

seda, et valitsus on hetkel ilmselt teel Kuibõshevi ning see ongi põhjuseks, miks side on ajutiselt katkenud.¹³⁹

Lisaks Crippsi telegrammi ettelugemisele kordas Eden Maiskile vastuseta jäänud pakkumist viia Nõukogude diviisid Iraanist rindele, kuid lisas, et kohale võiks jääda poliitilise iseloomuga sümboolne üksus. Briti valitsus võtaks enda kanda korra hoidmise ja ka Nõukogude Liidu huvide eest seismise Põhja-Iraanis. Lisaks teatas Eden, et Briti valitsus soovib kindlasti saata Kaukasuse piirkonda sümboolse suurusega üksuse, kuid Tbilisi poole teel olevale Wavellile on antud volitused arutada ka oluliselt suuremate Briti vägede võimalikku Nõukogude Liitu saatmist. Tegutsemispiirkondadena nimetas Eden Kaukasust ja Donbassi. Vägede saatmise osas oli Eden küll üldsõnalisem ning viitas transpordi probleemidele. Peamiseks edastatud pakkumiseks oli ikkagi kontrolli ülevõtmine Põhja-Iraanis. Sellega seondult rõhutas Eden seda, et Briti valitsus ei soovi kahjustada Nõukogude Liidu huve Iraanis ning pakkumine ei ole tehtud selleks, et Nõukogude Liidu rasket olukorda ära kasutades okupeerida Iraan. Ettepanek oli Edeni väitel tehtud selleks, et juhul kui Nõukogude valitsus tunneb, et Iraanis olevad diviisid on neile vajalikud rindel, siis on britid nõus neilt üle võtma korra hoidmise sealses regioonis.¹⁴⁰

Tbilisis arutasid kindral Wavell ja kindral Kozlov 21. oktoobril küsimust Briti võimalikust abist Kaukasuse regioonis. Ligi viis tundi kestnud kohtumisel tunnistasid venelased, et neil puuduvad Kaukasuse kaitsmiseks plaanid ning samas ei ole hetkel rajamisel mingeid kaitsepositsioone. Samuti pidasid nad täiesti võimalikuks 35 Saksa diviisi rünnakut Kaukasuse suunal käesoleval sügisel. Wavell pakkus abina võimalust saata kaitsepositsioonide ehitamiseks Briti pioneeriüksuse, laenata Kaukasuse kaitseks ühe Briti tankitõrjerügemendi ning võtta üle Nõukogude vägede kohustused Põhja-Iraanis. Vene sõjaväelased olid Wavelli hinnangul pakkumisest kindlasti huvitatud ning selle eest väga tänulikud.¹⁴¹

Järgmisel päeval toimunud kohtumisel Crippsiga oli Molotov siiski läbirääkimistel osalenud sõjaväelastest erineval arvamusel. Kohtumise alguses küsis Cripps, kas Molotovil on Nõukogude valitsuse vastus Churchilli poolt Stalinile saadetud ettepanekule Briti vägede saatmiseks Nõukogude Liitu. Molotov vastas, et antud ettepaneku kohaselt ei pakuta vägesid Nõukogude Liidu rinnetele sakslastega võitlema. Samal ajal on selge, et Nõukogude valitsus on omal ajal soovinud vägesid nii põhja kui lõuna rinnetele. Cripps ütles, et Churchilli

¹³⁹ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 66-67.

¹⁴⁰ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 154, 155.

¹⁴¹ WO 178/25, War Diary, 30 Military Mission.

telegrammi kohaselt tegi Briti valitsus ettepaneku saata vägesid Kaukasuse piirkonda. Molotov vastas, et Kaukasus ei vaja kaitset, sest seal pole rinnet. Mis puudutab ettepanekule sinna Briti vägesid saata vastamist, siis ei ole sellele küsimusele vastust samamoodi, nagu ei ole vastust Nõukogude valitsuse ettepanekule saata Briti vägesid nende rinnete lõunas või põhjas. Molotov lisas, et kui Briti valitsus soovib Nõukogude Liitu aidata, siis ei ole vaja oodata kuni sakslased jõuavad Kaukasuseni, vaid tuleb tegutseda varem. Molotovi sõnul tekitab hämmastust asjaolu, et Briti vägede saatmisega viivitatakse seni, kuni Saksa väed jõuavad Kaukasuseni. Cripps vastas, et ta on isiklikult püüdnud Briti valitsust veenda vägede Kaukasuse kaitsele saatmise vajalikkuses. Ta avaldas ka arvamust, et juhul kui Briti väed on juba Kaukasuses, siis on võimalik, et neid liigutatakse ka edasi. Cripps ütles, et vestlustes Wavelliga ilmnas, et hetkel on sobiv aeg mõjutamaks Briti valitsust vägesid saatma. Cripps ütles, et juhul kui Churchilli telegrammile tuleks kiire vastus, siis saab ta avaldada lisa survet vägede saatmise küsimuses. Juhul kui sellist vastust ei tule, siis tõenäoliselt jooksevad Crippsi sellekohased pingutused liiva. Lisaks mainis Cripps, et vägede saatmiseks Nõukogude Liitu on kaks teed – läbi Arhangelski ja läbi Kaukasuse. Kuna läbi Arhangelski vägede saatmine takistaks kokkulepitud varustuse saatmise, siis ei ole see tõenäoline. Läbi Iraani aga tuleb hetkel niivõrd väike osa varustusest, et sealt kaudu vägede saatmine oleks võimalik. Molotov jäi siiski enda öeldu juurde ning ütles, et Nõukogude Liidu valitsuse ees ei ole küsimust vägede saatmisest Kaukasuse piirkonda, sest seal ei ole rinnet. Cripps küsis selle peale, et kas ta saab õigesti aru, et Nõukogude valitsus ei soovi Briti vägesid Kaukasuse piirkonda? Molotov kordas asjaolu, et Kaukasuses ei ole rinnet. Lisaks ütles ta, et kui Briti valitsus ei soovi vägesid rindele sakslastega võitlema saata, siis on see brittide valik. Cripps vastas, et ta saab Molotovi seisukohast väga hästi aru ning seetõttu lõpetab omapoolsed pingutused selle nimel, et Briti valitsus saadaks läbi Iraani vägesid Kaukasusesse. Molotov vastas omakorda, et nägu näha, ei toimu mingit Briti vägede rindele saatmist ning Briti suursaadiku sellekohased pingutused ei annaks ilmselt ka tulevikus tulemusi. Cripps ütles seejärel, et ta on proovinud Briti valitsuse sellekohast otsust mõjutada ning loodab, et Molotov aitab teda selles. Molotov ütles Crippsile seepeale, et Nõukogude valitsuse seisukoht antud küsimus peaks talle olema täiesti selge – küsimus ei ole Briti vägede saatmisest lihtsalt Nõukogude Liidu pinnale, vaid Briti vägede saatmisest abiks rindele.¹⁴²

Kohtumise järgselt Macfarlane'i poolt Londonisse edastatud hinnangul oli selge, et Nõukogude valitsuse jaoks on keeruline aktsepteerida Wavelli Kaukasusega seonduvad

¹⁴² Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 156, 157.

ettepanekuid. Samal ajal oli Macfarlane kindel, et Vene armee tervitaks Briti abi Kaukasuses.¹⁴³

Cripps kohtus Molotoviga uuesti järgmisel päeval. Üle kahe tunni kestnud vestlusel osales ka Walter Citrine (Briti ametiühingute liikumise eestvedaja, Briti Ametiühingute delegatsiooni juht läbirääkimistel Moskvas 1941). Kohtumisel tõstatas Molotov uuesti Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuse. Crippsi hinnangul oli sellega seonduvalt keskne asjaolu, et ei Molotov ega Stalin ei ole teadlikud Briti vastusest diviiside Nõukogude Liidu saatmise küsimuses. Molotov teatas, et Nõukogude valitsus oli leppinud sellega, et Suurbritannial puudub hetkel võimekus avada Teine rinne, kuid küsimusele jõudude ühendamisest olemasoleval rindel puudub vastus. Cripps vastas, et tema arusaama kohaselt oli vastus siiski antud – 25-30 diviisi saatmine on võimatu. Küsimus olevat siiski päevakorras ning esimesel võimalusel väiksemaid jõude ka saadetakse. Kuna see oli Crippsi enda arusaam, siis lubas Briti suursaadik järgi uurida, kas see on korrektne Briti poolne vastus.¹⁴⁴

Briti abi mitte soovimine Kaukasuses tundus pigem poliitilise kui sõjalise otsusena. Seda kinnitab ka Molotovi poolt 1942. aasta suvel Sikorskile mainitu – “Briti vägede Kaukasuse piirkonda toomise osas puudus entusiasm”, sest kardeti kohaliku elanikkonna reaktsiooni Nõukogude vägede lahkumisele.¹⁴⁵ Siinkohal tuleb arvestada ka sellega, et Nõukogude Liidul ja Suurbritannal oli küll kokkulepe sõja üldiste eesmärkide osas (võita ühiselt Hitleri Saksamaad ning juhinduda Atlandi Hartast), kuid konkreetsemad, seal hulgas territoraalseid eesmärke puudutavad kokkulepped puudusid. Seetõttu puudus Molotovil vaatamata Churchilli lubadustele kindlus, et britid ei kasuta Nõukogude Liidu huvide vastaselt nende vägede soovitud positsioone Põhja-Iraanis ja Kaukasuses. Samuti ei olnud midagi kindlat Crippsi poolt avaldatud lootuses, et kui Briti väed juba Kaukasuses on, siis nad loodetavasti ka edasi rindele jõuavad. Põhja-Venemaal tegutsevale Briti lennuväepataljonile ei järgnenud ju mingeid maaväe diviise. Vastupidi, sisuliselt samaaegselt Molotovi ja Crippsi vaheliste vestlustega hakkasid Briti lennuväelased tegema ettevalmistusi tagasi Suurbritanniasse siirdumiseks ilma mingi pakkumiseta lisavägede saatmiseks. Alljärgnevalt esitan kiire ülevaate mainitud üksuse tegutsemisest Venemaal.

¹⁴³ WO 178/25, War Diary, 30 Military Mission.

¹⁴⁴ CAB 66/19/45, Sir. S. Cripps to Mr. Eden, October 23, 1941.

¹⁴⁵ Derek Watson, “Molotov, the Making of the Grand Alliance and the Second Front 1939-1942”, *Europe-Asia Studies*, (2002, 54, 1), 56.

Kuninglike Õhujõudude Pataljon nr. 151 Venemaal

Kahest eskadrillist koosnev 151. Briti Kuninglike Õhujõudude Pataljon formeeriti 31. juulil. Üksuse teekond Nõukogude Liitu algas 12. augustil Liverpoolist ning lõviosa isikkoosseisust maabus Arhangelskis 1. septembril. Kogu pataljoni kuulus 556 meest, neist 36 pilooti. Ülejäänud üksusest moodustasid eskadrillide isikkoosseis, staabi-, hooldus, parandus- ja sideüksused. Seatud olid järgmised eesmärgid: *''aidata Murmanski Mereväebaasi kaitsel; demonstreerida 12-e kuulipildujaga relvastatud Hurricane (Mark IIB) hävituslennuki lahinguvõimekust; edastada kogu teave nende hoolduse ja kasutamise kohta; anda täisvarustuses hävitajad venelastele üle, olles sel viisil esimeseks osaks kokkuleppe kohaselt saadetavast sõjavarustusest.''* Esimeseks praktiliseks ülesandeks oli raadioside loomine lennukikandja ning Murmanskist 400 kilomeetri kaugusel oleva Vaenga lennujaama vahel. See oli vajalik aitamaks lennukikandjalt välja lendavaid Hurricane'i päralt jõudmisel. Teiseks oli vaja Arhangelski lähedal maha laetud ning kokkupakitud 15 Hurricane'i lennuvalmis seada. Ettevalmistused venisid muuhulgas seetõttu, et osa hädavajalikest tööriistadest oli pakitud laeva trümmi põhja ning neid ei saadud kätte. Raskused siiski ületati improviseerides ja venelaste abiga, kes muuhulgas valmistasid brittidele kiirelt mõned vajalikud tööriistad ning 9 päevaga olid lennukid lennuvalmis. Samal ajal lennukikandjal H.M.S. Argos lennuvalmis seatud 24 Hurricane'i lendasid 7. septembril rasketes ilmastikuoludes ühele kahest Vaenga lennuväljast. Kaks Hurricane'i vigastasid õhkutõusmisel telikut ning olid sunnitud *''kõhuli''* maanduma. Briti hävitajatega jagasid lennuvälja Vene keskmaapommitajad. Paar miili eemal oli teine lennuväli, kus Punaarmee hävitajad tegutsesid ilma Briti abita. Tegutsemisvalmidusse jõudis Briti lennuväe pataljon 11. septembril.

Vene-Soome rinne asus Vaegnast 25 miili kaugusel läänes. Briti lendurite peamiseks ülesanneteks olid Vene pommitajate saatmine pommirünnakutel ning luure- ja patrull-lendude teostamine peamiselt Murmanski ja baasi ümbruskonnas. Esimesed luurelennud toimusid 11. septembril, mille käigus 16 õhus olnud Hurricane'i vaenlasi ei kohanud. Järgmisel päeval ründasid viis Hurricane'i kuut vastase lennukit. Kokkupõrkes lasti alla kolm Messerschmitt 109-t ning kaotati üks Briti lennuk, mille lendur sai surma. Hilisemal sama päeval lasti alla veel üks vaenlase lennuk. Vene pommitajate eskortimisel 17. ja 26. septembril õnnestus mõlemal operatsioonil alla lasta neli lennukit. Septembri lõpuks oli ette näidata 12 kindlalt allatulistatud lennukit ning üks *''võimalik''*. Lisaks ühele lahingus surma saanud lendurile hukkus 27. septembril kaks pataljoni liiget lennuväljal toimunud õnnetuses. Kuu

lõpuks oli kaks vene lendurit saanud Briti hävitajaid proovida ning üks oli antud Nõukogude kindralmajorile isiklikuks kasutamiseks.

Oktoobri alguses segas halb ilm lendamist, kuid 6. oktoobril toimunud Saksa pommirünnaku käigus Vaegna lennuväljale, lasid Briti hävitajad alla kaks Junkers 88-t ning ühe Messerschmitti. Täpselt teadmata arv vastase lennukeid sai kahjustada. Oktoobri keskpaigas anti varustus ja lennukid venelastele üle. Sellele järgnes ligi kuu aega sisulist tegevusetust, misjärel pataljon liikus tagasi Suurbritanniasse.

Koostöö ja suhtlus venelastega oli "väga lähedane ja sõbralik" ning vene tehnikud "õppisid kiirelt". Venelaste puhul pandi tähele, et kuigi neil ei õnnestunud enamikel hommikutel õigel ajal kohale ilmuda, töötasid nad pingelistes olukordades agaralt hiliste öötundideni. Arktilisteks tingimusteks vajalik riietus polnud pataljonile kaasa antud ning asjaolude kokkusattumisel jõudsid neile mõeldud talveriietused kohale veidi peale üksuse lahkumist. Erilisi probleeme see siiski ei tekitanud, talveriietus, nende hulgas jakid ja lendurimütsid hangiti venelastelt ning neid hindasid britid kõrgelt. Keskmine temperatuur oli 10-16 miinuskraadi ning alla 20 miinuskraadi ei langenud. Üksuse lahkumisel komplimenteerisid Vene pommituslendurid nende lennuoskusi: "Kui teie meid eskordite, siis me isegi ei vaata kordagi üles taevasse, vaid lendame otse sihtmärgini, teades, et meid ei ohusta miski." Tõepoolest, Briti hävitajate kaitse all lasti alla ainult üks Vene pommitaja ning sedagi eksituse tõttu Vene laeva poolt.¹⁴⁶

Ühelt poolt oli Briti eskadrillide tegevus neile määratud ülesannete täitmisel edukas ning oma operatsioonide käigus tõestati nii venelastele kui sakslastele, et sõdida mõistavad Briti lendurid kindlasti ka Venemaal. Samuti ei tekitanud külm ilm ületamatuid probleeme, seda vaatamata asjaolule, et spetsiaalne talvevarustus kohale ei jõudnudki. Koostöö venelastega sujus nii lahinguülesannete täitmisel, tehniliste probleemide lahendamisel, väljaõppel, haavatute eest hoolitsemisel, kui ka vaba aja sisustamisel.

Teiselt poolt oli 15 lennuki allatulistamine Idarinde mastaabis tähtsusetu ning seetõttu võib nõustuda Molotovi 13. oktoobrist pärineva teravkeelse lausega Crippsile – kõige ümbritseva keskel oli Briti sõjaväe märkamiseks Nõukogude Liidu kaardil tõesti suurendusklaasi vaja. Molotovi arusaam Briti vägede tegevusetusest ei olnud levinud ainult Nõukogude riigi juhtide seas. Seda, millisena venelased nägid Briti sõjapanust, kirjeldab tabavalt üks 1942. aastal Moskvast levinud anekdoot.

¹⁴⁶ AIR 49/26, Russia: R.A.F. Wing in Russia, 1941, miscellaneous correspondence and papers.

*Jumalat ärritas Maalt kerkiv lahingukära ning ta käskis Pühal Peetrusel tuua tema ette selle
tüli põhjustaja.*

Püha Peetrus vedas kohale Stalini.

''See ei ole minu süü, '' ütles Stalin.

''Mida ma teha saan, kui mind rünnatakse? Süüdi on Hitler. ''

Kohale toodi Hitler.

''Kes, mina? '' , ütles Hitler.

''Mina seda ei alustanud, sõja kuulutasid Britid. Süüdi on Churchill. ''

Ilmus Churchill.

''Aga te ei saa ju ometi mind süüdistada '' , ütles Churchill.

''Vaadake allapoole. Te ei näe mitte ühtegi inglasi kusagil võitlemas. ''¹⁴⁷

Arutelud oktoobri lõpus

Molotovi-Crippsi vestlustega samaaegselt tõstatati Briti vägede saatmises küsimus ka Briti parlamendis. Noel Baker nõudis seal 23. oktoobril Briti armee saatmist Ukrainasse. Tuliste debattide ajal kohal viibinud Maiski märkis järgmisel päeval oma päevikusse: ''Teise rinde avamisega arvestada ei saa. Võimalused Briti Ekspeditsioonijõudude Nõukogude Liitu saatmiseks kasvavad. ''¹⁴⁸ Briti vägede saatmisest kõneles Maiski lisaks Briti valitsuse esindajatele ka oma sõprade, Sidney ja Patrice Webbsiga. Küllastades neid 26. oktoobril küsis ta nende arvamust, selgitamaks ''miks Briti valitsus ei soovi anda Nõukogude Liidule kiiret sõjalist abi Läänes või meie territooriumil?'' Webbsid oletasid, et tõenäoliselt on asi selles, et Briti valitsus tunneb enda Saksamaaga võrreldes sõjaliselt nõrgana.¹⁴⁹ Lisaks küsis Maiski teda 30. oktoobril külastanud lord Cecililt¹⁵⁰ arvamust samas küsimuses, kuid Cecil ei suutnud ''kõiki asjaolusid teadmata'' jõuda mingil ''lõplikule järeldusele''.¹⁵¹ Peab tunnistama, et aastaid aktiivselt Briti poliitilisel maastikul tegutsenud mehe vastus ei erinenud oluliselt Briti valitsuse esindajate vastustest.

Briti vägede saatmisest vestles Maiski Edeniga 27.-l ja 28.-l oktoobril. Neist esimesel kohtumisel avaldas Maiski lootust, et juhul kui vägesid saadetakse, siis ei ole need sümboolse

¹⁴⁷ Henry, C. Cassidy, *Moscow Dateline 1941-1943* (The Houghton Mifflin Company Boston, The Riverside Press Cambridge, Massachusetts, U.S.A., 1943), 242.

¹⁴⁸ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 61.

¹⁴⁹ Samas., 71.

¹⁵⁰ Rahvaste Liidu Ühenduse president, 1939-1945.

¹⁵¹ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 73.

suurusega. Ta soovitas esitada Nõukogude valitsusele plaan, milles antakse teada näiteks aasta lõpuks saadetavate vägede hulk ning lisatakse, palju on võimalik hiljem juurde saata. Maiski rõhutas Briti vägede venelastega külg-külje kõrval Nõukogude Liidu pinnal võitlemise poliitilist tähtsust. Ta lisas, et pakkumine saata vägesid Kaukasusesse tekitab tõenäoliselt kahtlusi, seda seoses riikidevaheliste varasemate kokkupõrgetega selles regioonis.¹⁵²

Järgmise päeva kohtumisel väitis Eden, et peamine põhjus, miks seniajani pole otsust Briti vägede saatmise kohta tehtud, seisab selles, et puhtsõjaliselt on peaministri arvates parem vabastada rinde jaoks Nõukogude diviisid Iraanis. Juhul kui Nõukogude diviisid liiguksid sealt rindele lõunas, siis oleksid nad Edeni sõnul selle rinde loomulikuks, "orgaaniliseks" osaks, sellal kui Briti diviisid oleksid sellel rindel võõrkehaks. Eden rääkis ka transpordiprobleemidest, peaminister ei soovivat ummistada sealseid teid Briti vägedele vaja mineva varustusega, sest selle all kannataks Nõukogude vägedele saadetava varustuse hulk. Siiski ütles Eden, et vaatamata mainitud asjaoludele mõistab ta väga hästi kogu küsimuse suurt poliitilist ja sõjalist tähtsust ning lubas küsimuse uuesti lähipäevil Briti valitsusega tõstatada. Lisaks soovis Eden teada, kas Maiskil on antud küsimuses veel mingeid märkusi või soovitusi. Maiski teatas, et kui vägesid saadetakse, siis on olulised kaks asja – väed peavad olema mitte sümboolse vaid märkimisväärse suurusega ning nad peavad olema määratud mitte Kaukasuse piirkonda vaid Nõukogude rindele. Vesteldes järgnevalt olukorrast Lähis-Idas, sai Maiski teada, et hetkel on seal ligikaudu 750 000 Briti sõdurit. Kommenteerides aset leidnud vestlust Moskvasse saadetud telegrammis, kirjutas Maiski, et ta kahtleb, et isegi positiivise otsuse korral saadetakse Nõukogude Liitu suurt hulga vägesid. Ta võrdles seda materiaalse abi saatmise olukorraga, kus alguses saadi ühekordne lubadus saata 200 lennukit, sellele järgnenud kauplemise tulemusena veel 200 ning alles septembris õnnestus kokku leppida suurema ning regulaarse koguse saatmises. Edeniga vestluses rääkis Maiski veel Soomele, Ungarile ja Rumeeniale sõja kuulutamisega seonduvast ning vestluse lõpus kordas üle selle, et Stalini poolt kuus nädalat tagasi tehtud ettepanekule vägede saatmise osas ei ole senini tulnud vastust. Eden avaldas lootust, et vägede küsimus saab lahendatud eelseisval Kaitsekomitee istungil.¹⁵³

Järgnenud Briti Sõjakabineti arutelude¹⁵⁴ tulemusena saadeti 4. novembril Londonist Kuibõšhevi Churhilli telegramm Stalinile.¹⁵⁵ Maiskile tutvustas Eden telegrammi sisu 5.

¹⁵² CAB 66/19/45, Mr. Eden to Sir Cripps, October 31, 1941.

¹⁵³ Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 163-165.

¹⁵⁴ Sellioy 48-49. CAB 64/24/1, War Cabinet and Cabinet:Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes, 3rd of November 1941, Aid to Russia. WO 193/666, note on telegram date 1/11/1941 from Commander in-Chief. Middle East, Assistance to Russia.

novembril ning Stalinini jõudis telegramm kaks päeva hiljem.¹⁵⁶ Telegrammis tehti Stalinilie muuhulgas ettepanek kohtuda kahe nädala pärast kindral Wavelli ning kindral Pagetiga. Kindralid suutvat selgitada brittide olukorda, kõiki erinevaid tegutsemisvõimalusi ning anda ülevaate sellest, mida Briti juhtkond peab mõistlikuks.¹⁵⁷

Churchilli telegrammiga seonduvalt kohtus Maiski 5. novembril kahel korral Edeniga. Kohtumistel palus Maiski täpsustada Wavelli ja Pageti volitusi välja pakutud kõnelustel. Maiski andis teada, et Nõukogude valitsus soovib teha kevadeks ettevalmistusi ning on tarvilik teada, kas kindralid on volitatud pidama sellega seonduvaid läbirääkimisi. Maiski teatel oli vajalik saada initsiatiiv sakslaste käest liitlaste kätte. Kuna Teise rinde avamine oli välistatud, siis oleks vajalik arutada, kus mujal on võimalik sakslasi survestada ning sellele vastavalt saata koostada plaanid. Eden vastas, et loomulikult on kõike seda võimalik kohtumisel arutada. Maiski mainis ka seda, et ikkagi puudub lõplik vastus Stalini ettepanekule saata Briti diviise Nõukogude Põhja või Lõuna rinnetele. Sellega seoses uuris Maiski, kas välja pakutud kõnelused käsitlevad ka küsimust Briti vägede saatmisest Lõunasse. Eden vastas, et antud küsimuses ei tohi olla vääriti mõistmist – Stalin oli küsinud 25-30 diviisi ning Briti peaminister oli selgelt vastanud, et selliste vägede saatmine ei ole Suurbritanniale jõukohane. Eden lisas, et britid olid pakkunud Nõukogude vägede kohustuste ülevõtmist Iraanis ning väikese üksuse saatmist Kaukasusesse, kuid Nõukogude valitsus ei olnud nõustunud nende pakkumistega. Maiski küsis täpsustavalt, et juhul kui Stalin ei soovi Briti vägesid mitte Kaukasuses, aga hoopis näiteks Rostovi piirkonnas, siis kas Briti esindajad on volitused selle küsimuse arutamiseks. Eden vastas, et ta peab seda täpsustama Kaitsekomitees, kuid võib arvestada, et sellisel juhul tekib tõenäoliselt olukord, kus Briti vägesid tuleb varustada Nõukogude Liitu saadetava varustuse arvelt. Peale Kaitsekomiteega konsulteerimist edastas Eden 8. novembril Maiskile, et kindralitel saavad olema volitused pidada läbirääkimisi ka vägede mujale kui Kaukasuse piirkonda saatmisega seonduvast.¹⁵⁸

¹⁵⁵ CAB 66/19/45, Mr. Eden to Sir Cripps, November 4, 1941.

¹⁵⁶ Samas, November 6, 1941., *Перенука, 1941-1945 гг.*, 27.

¹⁵⁷ *Перенука, 1941-1945 гг.*, 27-28.

¹⁵⁸ Selliov 49. CAB 66/19/45, Mr Eden to Sir Cripps, November 6&8, 1941.

Kriis Nõukogude-Briti suhetes ning selle lahendamine

Stalini 8. novembril kirjutatud telegrammi edastas Maiski Churchillile 11. novembril.¹⁵⁹ Ettepaneku osas saata Briti kindralid temaga läbirääkimistele, vastas Stalin, et "info vahetuse ning teisejärguliste küsimuste arutamiseks ei näe ma vajadust kindraleid nende toimetustest eemale kiskuda ning samuti ei ole mul endal võimalik leida aega selliste jutuajamiste jaoks". Stalin põhjendas seda sellega, et Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vahel puuduvad kokkulepped nii sõja eesmärkide ning sõjajärgse maailmakorralduse osas kui ka sõjalise vastastikuse koostöö osas. Stalin soovis Wavelli ja Pagetiga kohtuda ainult siis, kui kindralitel on volitused pidada läbirääkimisi mõlemas küsimuses. Lisaks väljendas Stalin oma pahameelt selle üle, et läbi salajaste diplomaatiliste vestluste edastatud Soomele, Ungarile ning Rumeeniale sõjakuulutamise küsimuse üle käivad arutelud Briti pressis. Samuti avaldas ta pahameelt Briti valitsuse jätkuvalt keelduva seiskoha üle selles küsimuses. Lõpetuseks mainis Stalin veel asjaolu, et paljud Nõukogude Liitu saadetud tankid, kahurid ja lennukid saabuvad halvasti pakitult, mille tulemusena jõuavad osad neist kohale katkistena.¹⁶⁰

Maiski päevikust võib lugeda, et peale telegrammi läbi lugemist muutus Churchill "näost valgeks nagu kriit" ning oli "näha, et ta on äärmiselt vihane."¹⁶¹ Olles nimetanud telegrammi süngeks, teatas Peaminister "jäisel toonil", et hetkel ta ei soovi telegrammile mitte millegagi vastata ning tal on vaja oma kolleegidega nõu pidada. Maiski arusaama kohaselt oli see öeldud sellisel viisil, et Nõukogude suursaadik pidas paremaks tõusta ning lahkuda. Kohal viibunud Eden hoidis teda siiski tagasi ning seejärel leidis aset arutelu telegrammis sisalduva üle. Selle käigus ütles Churchill, et kui Stalin tahab teada millised on Briti sõjajärgsed plaanid, siis need sisalduvad Atlandi Hartas. Maiski argumenteeris, et Atlandi Harta on liiga üldine dokument ning kuigi ka Nõukogude Liit tunnustab selles sisalduvat, siis on Hartas terve rida täpsustamist vajavaid kohti. Näiteks olid britid avaldanud soovi Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vaheliseks sõjajärgseks sõbralikuks koostööks ning Stalini telegrammis avaldatud soov sõjaeesmärkide osas kokku leppida olevatki sisuline vastus mainitud ettepanekule. Maiski tõlgendus kutsus Edeni poolt esile skeptilise naeruturtsatuse ning Churchill teatas agiteeritult, et "kui te tahate oma sõjajärgsetes plaanides muuta Inglismaa kommunistlikuks riigiks, siis see teil ei õnnestu!". Maiski vastas muheledes, et "selles osas teid muretsema panna on küll viimane mida Stalin soovib". Kirja uuesti üle

¹⁵⁹ *Переписка, 1941-1945 гг., 29; Майский, Дневник дипломата, Кн.2, ч. 2.,78.*

¹⁶⁰ *Переписка, 1941-1945 гг., 29-30.*

¹⁶¹ *Майский, Дневник дипломата, Кн.2, ч. 2.,78.*

vaadates ärritus Briti peaminister veelkord ning väljendas solvumist selle üle, et Stalin ei leia aega kahe tema poolt saadetud ülemjuhatajaga kohtumiseks. Ärritunult jätkates lubas Churchill enam mitte teha ettepanekuid sõjalisteks läbirääkimisteks. Lisaks avaldas ta arusaamatust Stalini telegrammi tema jaoks talumatu tooni üle ning ütles, et ka tema võib asju selliselt sõnastada, kuid kasuks tuleb see ainult Hitlerile. Maiski siiski arvas, et selliseks endast välja minemiseks¹⁶² pole põhjust, sest Stalin soovib sisuliselt lihtsalt ühist strateegilist sõjapidamise plaani. Churchill aga vastas, et hetkel ei saagi olla mingit erilist strateegilist plaani, sest mõlema riigid on käesolevaga surutud kaitsesse ning ainuke strateegiline plaan on lihtsalt vastu pidada seni, kuni õnnestub initsiatiiv vastase käest enda kätte haarata. Maiski küll põhimõtteliselt nõustus Churchilli öelduga, kuid arvas, et ka kaitse jaoks on vaja plaani ning siinkohal on näiteks täiesti ebaselge, millised on mõlema riigi plaanid järgmiseks aastaks. Churchill muutis seejärel teemat ning olles avaldanud pahameelt ajalehtedesse jõudnud Soomele, Rumeeniale ja Ungarile sõjakuulutamise teema üle, teatas, et isiklikult peab ta Soomele sõjakuulutamist valeks ning ajalehtedes avaldatu ei saa mõjutama tema valitsuse otsuseid. Vestluse lõpus teatas Churchill, et hetkel ta Stalinile vastata ei soovi, sest tal on vaja nõu pidada ning rahuneda. Enne lahkumist soovitas Maiski Churchillil pea külmana hoida, sest "meil on ühine eesmärk ja ühine võitlus". Lisaks pakkus ta oma abi, juhuks kui seda peaks suhete silumisel vaja minema.¹⁶³

Samal õhtul toimunud Sõjakabineti istungil toimunud arutelude tulemusena otsustati Maiskile teatada, et nii Peaminister kui Sõjakabinet on riivatud ning üllatunud kirja sisu ja tooni üle ning Stalini telegrammile ei tule niipea vastust. Samas anti Beaverbrookile ülesandeks Maiskiga vestelda telegrammis mainitud Briti konvoidega saadetud sõjatehnika pakkimisega seonduvatest probleemidest.¹⁶⁴

Järgmisel päeval helistas Beaverbrook Maiskile ning kutsus teda "kogu selle jama likvideerimiseks" enda kabinetti vestlusele. Kohe külaskäigu alguses küsis Beaverbrook Maiskilt: "Miks Stalini vihane on? Kas põhjuseks on Soome?". Maiski andis vastates teada, et "Soome ja teiste Saksamaa vasallide" küsimus ei ole loomulikult kergitanud Stalini tuju. Samamoodi ei ole Briti valitsuse ebalev käitumine ekspeditsioonijõudude saatmise küsimuses kindlasti kaasa aidanud tema heatujulisuse tõusule. Maiski nimetas Stalinit suureks realistiks,

¹⁶² Maiski kasutas siinkohal ehk mitte kõige õnnestunumalt sõna excitement.

¹⁶³ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 78.-82.

¹⁶⁴ Sellio, 50. CAB 65/24/3, War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions, Confidential Annexes, 11th November 1941, U.S.S.R., Aid to Russia. .

kes hindab mitte sõnades, vaid tegelikult tehtut. Siinkohal küsis Maiski vastu – aga mida on Briti valitsus teinud mõlemas küsimuses?¹⁶⁵

Beaverbrook ütles selle peale, et sõjavarustuse saatmise osas “me ju teeme praegu nii palju.” Samuti palus ta materiaalset abi puudutavas edaspidi pöörduda kaebuste või ettepanekutega otse tema enda poole. Beaverbrook ütles, et tema ei solvu millegi peale, sest tal on paks nahk ning Stalin on ta sõber, kelle jaoks ta teeb kõik. Lisaks palus ta edaspidi peaministrit mitte tülitada katkiste lennukite ning puudulike relvakomplektide alaste kaebustega, sest “ta võtab seda liiga südamesse”. Beaverbrook palus Stalinil selliste probleemide ilmnemisel otseendale telegrafeerida ning lubas kasutada karme meetmeid kõikide sabotööride vastu, kes laevu halvasti lassivad.¹⁶⁶

Vesteldes edasi Stalini telegrammis tõstatatud probleemidest, kinnitas Maiski, et Nõukogude valitsus soovib tõesti Briti valitsuselt Soomele sõja kuulutamist. Lisaks avaldas Maiski arvamust, et Stalini ettepanekud, sõlmida kokkulepped nii sõjajärgsete kui ühist strateegiat puudutavate küsimuste osas, on igati mõistlikud ning loomulikud. Beaverbrook vastas, et kuna Stalin soovib, et antud küsimustest räägiks kindralid, siis mõistab Briti valitsus seda soovimatusena pidada läbirääkimisi. Seda sellepärast, et kindralid ei ole võimelised sõjajärgseid küsimusi arutama, see lihtsalt ei ole nende ala. Maiski vastas, et selline Briti valitsuse arusaam ei ole korrektne. Loomulikult ei saa kindralid selliseid läbirääkimisi pidada, kuid mis takistab poliitikuid ja diplomaate neid küsimusi arutamast Londonis või Moskvast? Beaverbrook ütles, et tema loomulikult toetab selliste läbirääkimiste läbiviimist Londonis. Jätkates teemat, ütles Maiski, et sõjaliste kõneluste osas tuleb Briti valitsusel lõppude lõpuks otsusele jõuda. Kui soovitakse ekspeditsiooni korpust Nõukogude Liitu saata – siis suurepärane. Siis on kindralitel tõesti mõtet sõita Moskvasse. Juhul kui sellise otsuseni jõutud pole, siis ei ole tõesti mõttekas kulutada kindralite ega ka Stalini aega. Beaverbrook teatas, et tema isiklikult on vägede saatmise poolt ning lubas püüda veenda Churchilli, et selles küsimuses on vaja lõplikku otsust. Lahkumisel palus Beaverbrook Maiskit meeles pidada, et antud vestlus ei olnud ametlik ning ta usaldas talle oma isiklikke mõtteid ja tundeid, mida teistel pole vaja teada. Maiski lubas “täielikku konspiratsiooni.”¹⁶⁷

Sama päeva õhtul kell seitse leidis aset jutuajamine Edeni ja Maiski vahel. Kohtumise alguses edastas Eden ametliku teate, et Stalini kirjale ei ole hetkel võimalik vastata. Seejärel

¹⁶⁵ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 82-83

¹⁶⁶ Samas.

¹⁶⁷ Samas.

pidasid Maiski ja Eden "mitteametliku" vestluse selgitamiseks üksteise seisukohti. Lepiti kokku, et mõlemad üritavad riigijuhtide vahelist konflikti siluda.¹⁶⁸

Maiskiga kohtus 12. novembril ka Nõukogude Liidust naasnud Walter Citrine. Briti Ametiühingute delegatsiooni juht rääkis Maiskile, et ta oli Nõukogude Liidust tagasi tulles vestelnud Churchilliga aktiivse sõjalise abi küsimusest. Selle küsimuse temapoolne tõstatamine oli põhjustatud vestlusest Molotoviga Kuibõšhevis. Churchill oli Citrine'ile näidanud kindral Ismay'le Moskva kõnelustele kaasa antud instruksioone, milles oli kirjas, et britid võivad soovi korral saata 6-8 diviisi. Seda küll arvestusega, et sel juhul varustuse saatmine katkeb. Nõukogude valitsusel tulnuks teha valik. Churchill oli Citrine'le väitnud, et "temale mitte päris arusaadavatel põhjustel" ei olnud Ismay'l vastavat jutuajamist Nõukogude sõjaväelastega toimunud. Samuti olevat nii peaministrile kui Beaverbrookile jäänud mulje, et Stalinit huvitab küll materiaalne abi, kuid Briti ekspeditsioonijõudude osas "ei oma suurt entusiasmi." Maiski on päevikusse märkinud, et "niisiis on inglaste planeeritud korpuse suuruseks 6-8 diviisi, vähemasti alustuseks!"¹⁶⁹. Seejärel on Maiski lisanud, et "ma ei eksinud väga, kui omal ajal teatasin Moskvasse, et 25-30 diviisi saatmisest, mida Stalin soovis, rääkida ei maksa, kuid umbes 10 diviisi saatmine on võimalik."¹⁷⁰ Siinkohal tuleb märkida, et Maiski ei maini seni avaldatud kirjavahetuses Moskvaga kusagil 10-t diviisi.¹⁷¹ Selle asjaolu selgitamiseks on kaks võimalust: 1) mainitud teadet ei ole senini publitseeritud 2) Maiski tegi vea päeviku sissekannet tehes.

Stalini telegramm oli kirjutatud teataval määral ärritatud ning mitte ülearu lugupidavas toonis, kuid selles sisalduvad etteheited olid õigustatud. Churchilli poolt välja pakutud kahe nädala pärast toimuvad arutelud Briti kindralitega ei saanud tunduda eriti edasiviiva ettepanekuna. Stalinile pidi tunduma tõenäoline, et kindralid tulevad tema juurde kordama pakkumist võtta üle Nõukogude vägedelt Põhja-Iraani haldamine ning saata väikese arvuline Briti üksus Kaukasusesse. Mingit muud pakkumist ei olnud britid otseselt teinud. Tõsi, Eden oli Maiskile öelnud, et kindralitel saavad olema volitused arutada Briti vägede Ukrainasse saatmist, kuid sama oli Eden öelnud Maiskile ka enne Moskva konverentsi. Reaalset pakkumist ei olnud aga kõnelustel esitatud. Kindlal arvamusel, et Stalin pidas välja pakutud Briti kindralite visiidi eesmärgiks lihtsalt eelmiste ettepanekute uuendamist oli Briti suursaadik Cripps.¹⁷² Kuna riikide vahel puudus kokkulepe konkreetsete sõjaeesmärkide osas,

¹⁶⁸ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 84.

¹⁶⁹ Hüüumärk originaalis.

¹⁷⁰ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 85.

¹⁷¹ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943.*

¹⁷² CAB 66/19/45, Sir S. Cripps to Mr. Eden, November 15, 1941.

siis vajas Stalin garantiid, et Briti valitsus respekterib Nõukogude Liidu piire. Seda eriti juhul, kui üksuste Kaukasuse piirkonda lubamisel peaks kohalik elanikkond ennast Nõukogude Liidu vastasena näitama. Nii oli äärmiselt loogiline nõuda kindralitelt ka volitusi sõlmimaks poliitlisi kokkuleppeid. Mis puudutab Soomele sõja kuulutamise küsimust, siis oli see Briti pressis (Times, The Evening Standard, Manchester Guardian)¹⁷³ tõepoolest kajastust leidnud ning arvestades, et Briti ajalehtedes avaldatud artiklid olid selgelt Soomele sõja kuulutamise poolt, pidi Stalinile tunduma arusaamatu ning solvav, et Briti valitsus ikkagi selle vastu on. Kaebus Briti lennukite ja muu sõjavarustuse ebaadekvaatse pakkimise osas oli samuti õigustatud, kuid eelkõige oli see vastus Churchillile, kes oli oma telegrammis avaldanud kahtlust venelaste võimekuse üle saadetud varustus piisava kiirusega maha laadida ning kasutusele võtta.¹⁷⁴ Äärmiselt raskes sõjalises olukorras tegutseti Nõukogude Liidus tegelikult vägagi kiiresti ning näiteks Briti tankid olid juba novembri lõpust alades rindel lahingutes.¹⁷⁵ Ühelt poolt näitasid kohale jõudnud Briti tankid ennast 1941. aasta talvel võrdlemisi heast küljest. Vene Tanki Direktoraadi ülem kindralleitnant Fedorenko väljendas Macfarlane'le 7. detsembril aset leidnud kohtumisel selget rahulolu Briti tankide lahinguvõimekuse üle. Edastatud teabe kohaselt oli rohkem kui 90 Matilda tanki selleks ajaks võtnud osa lahingutest Moskva sektoris, "tekitanud arvestatavat kahju Saksa keskmistele tankidele" ning ainult 3 Matildat oli sealjuures rivist välja löödud.¹⁷⁶ Teiselt poolt tuleb tunnustada tegutsemise kiirust, sest esimesed 20 Briti tanki jõudsid Arhangelskisse alles 11. oktoobril.¹⁷⁷ Tankide rindele saatmiseks oli vaja tankid maha laadida, transportida väljaõppe läbiviimiseks ettenähtud kohta, formeerida väljaõpetatavad meeskonnad, läbi viia väljaõpe, otsustada millistesse üksustesse ning rindelõikudesse need saata ning siis sinna transportida. Võib kindlasti öelda, et Nõukogude Liidus ei raisatud selles küsimuses aega ning Stalini jaoks pidi Churchillilt poolt avaldatud soov, et Briti saadetud relvastus "leiaks parimat rakendust", kõlama küllaltki patroniseerivalt.¹⁷⁸ Sellega on osaliselt seletatav Stalini telegrammi lõpetav

¹⁷³ Mylon Ollila, "Finland in Crisis: Finnish Relations with the Western Democracies, 1939-1941", A thesis presented to the University of Waterloo in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Master of Arts in History, (Waterloo, Ontario, Canada, 2012), saadaval

https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstream/handle/10012/6697/Ollila_Mylon.pdf, 110-111.

¹⁷⁴ *Переписка, 1941-1945 гг.*, 28.

¹⁷⁵ Alexander Hill, "British Lend Lease Aid and the Soviet War Effort, June 1941-June 1942", *The Journal of Military History*, Vol. 71, No. 3 (Jul., 2007), pp. 773-808. Society for Military History. Saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/30052890>, 789-790.

¹⁷⁶ WO 178/25, War Diary, 30 Military Mission.

¹⁷⁷ Arctic Allied Convoys (1941-1945). The Embassy of the Russian Federation to United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Diplomacy Online.

¹⁷⁸ *Переписка, 1941-1945 гг.*, 28.

ning "pisiprobleemiks"¹⁷⁹ nimetatud teavitus Briti poole ebaadekvaatsest sõjatehnika laevadele ladustamisest ning sellest tulenevatest kahjustustest.¹⁸⁰

Sõltumata sellest, mis viisil Stalini telegrammi tõlgendada, oli tulemuseks mõlema osapoolle jaoks ebasoovitatav madalseis omavahelistes suhetes. Esialgse Briti vastuse kohaselt ei olnud Stalini telegrammile võimalik vastata.¹⁸¹ Crippsile põhjendas Eden seda asjaolu sellega, et "Stalini kiri reedab sellist meelestatust, mille muutmiseks me peame andma endast parima. Samas oleme jõudnud arusaamale, et igasugune vastus, kas argumentatiivne või vabandav, muudaks olukorra halvemaks. Seetõttu peaks paar päeva mõlema poolset järele mõtlemist tegema ainult head."¹⁸² Briti Sõjakabinetis jõuti järgnenud päevadel toimunud arutelude tulemusena otsusele, et kui Nõukogude pool esitab mingisuguse Stalini telegrammi selgitava kommentaari, siis tehakse omalt poolt pakkumine saata Eden koos sõjaliste nõuandjatega Moskvasse.¹⁸³ Edeni külastuse eesmärgiks pidi olema veenda Stalinit Briti koostöö siiruses ning pakkuda Nõukogude rindele kaks diviisi ning kaheksa lennueskadrilli.¹⁸⁴ Maiski poolt esimeseks "liitlaste"¹⁸⁵ vaheliseks kriiskis nimetatu lahendamisele kaasa aitamiseks saatis Beaverbrook Stalinile 19. novembril telegrammi, milles avaldas tänu Nõukogude Liidu poolt saadetud toorainete eest.¹⁸⁶ Samal päeval edastas Maiski Moskvasse Briti Šveitsi suursaadikult pärineva teate, mille kohaselt üritab Saksamaa organiseerida Euroopa solidaarsust ja rahupüüdlusi kajastavat konverentsi ning sellesse üritakse kaasata lisaks Saksamaa otsestele liitlastele veel Prantsusmaa, Šveits, Hispaania ja Portugal.¹⁸⁷ Järgmise päeva pärastlõunal edastas Maiski Edenile Stalini poolse rahusobituse, mille kohaselt Stalin ei olnud soovinud Briti valitsust või peaministrit solvata. Samuti edastas Maiski, et Stalin oli tundnud ennast tõesti solvatuna Soomele sõjakuulutamise küsimuse aruteludest Briti pressis ning Briti valitsuse sellekohasest keeldumisest. Kõigele vaatamata soovivat Stalin siiski kokkuleppe saavutamist vastastikuse Hitleri vastase sõjalise koostöö ja sõjajärgsete rahutingimuste osas.¹⁸⁸

¹⁷⁹ "мелочь".

¹⁸⁰ *Переписка, 1941-1945 гг.*, 30.

¹⁸¹ Vaata ülalpool, 40-41.

¹⁸² CAB 66/19/45, Mr. Eden to Sir S. Cripps, November 13, 1941.

¹⁸³ Sellio, 51. CAB 65/24/5, War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions, Confidential Annexes, 17th November 1941, Telegram from Foreign Office to Kuibyshev, 17/10/1941..

¹⁸⁴ Sellio 51-52. CAB 66/19/47, Cypher Telegram for the War Office to the Commander-in-Chief Middle-East and the Commander-in-Chief India, dated Novembr 14 1941; Cypher Telegram from Commander-in-Chief India to the War Office, repeated Commander-in-Chief Middle East dates November 18 1941..

¹⁸⁵ Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2., 78. Liitlased jutumärkides originaalis.

¹⁸⁶ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943*, 172.

¹⁸⁷ Samas, 173-174.

¹⁸⁸ PREM 3/403/3, Mr. Eden to Sir S. Cripps, 20th November 1941. Mainitud ka Sellio 52.

Päev hiljem, 21. novembril saadetud Churchilli telegramm jõudis Stalinini 22. novembril. Selles vastas Briti peaminister kõigile kolmele Stalini poolt vastatud küsimusele. Kirja esimeses osas käsitles Churchill Soomele sõja kuulutamise seonduvat ning lubas sõja kuulutada juhul, kui Soome ei lõpeta sõda järgneva 15 päeva jooksul. Teiseks avaldas Churchill arvamust, et juhul kui Liibüas alanud Briti suurrünnak lõpeb ootustele vastavalt sealsete Saksa- ja Itaalia armeede hävitamisega, siis on võimalik sõjaga seonduvate küsimuste põhjalik ümberkaalumine. Sellega seonduvalt tegi Churchill ettepaneku organiseerida Edeni kohtumine Staliniga. Kohtumisel pidi tulema arutlusele ka Briti vägede saatmine nii Kaukasuse piirkonda kui Lõuna rindele. Viidates transpordi probleemidele teatas Churchill, et selles küsimuses tuleb Stalinil valida vägede või materiaalse abi vahel. Sõjajärgsete küsimuste osas kirjutas Churchill, et peale sõja võidukat lõppu peaksid Nõukogude Venemaa, Suurbritannia ja Ameerika Ühendriigid kohtuma konverentsilaua taga. Peamiseks selle konverentsi eesmärgiks oleks välistada võimalus, et Saksamaa alustab sõda kolmandat korda.¹⁸⁹

Stalin tänas Churchilli talle saadetud kirja eest ning andis teada, et Soome osas ei ole ta kunagi muud soovinud, kui Soome poolset sõjategevuse lõpetamist ning faktilist sõjast väljumist. Juhul kui Soome ei peaks seda Churchilli poolt mainitud lühikese tähtaja möödudes tegema, soovis Stalin siiski, et Suurbritannia kuulutaks Soomele sõja. Stalin avaldas kindlat toetust plaanile saata Eden lähemal ajal Nõukogude Liitu. Kokkuleppe saavutamisele Briti- ja Nõukogude vägede ühise tegevuse osas Nõukogude Liidu rindel ning selle kokkuleppe kiirele ellurakendamisele omistas Stalin suurt ja positiivset tähendust. Stalin nõustus, et sõjajärgse maailma organiseerimisel tuleb lähtuda sellest, et Saksamaal puuduks võimalus alustada uut sõda. Stalin nõustus ka Churchilli poolt esitatud formuleeringuga, mille kohaselt "erinevused Nõukogude Liidu, Suurbritannia ning Ameerika Ühendriikide poliitilistes süsteemides ei peaks ega ei saagi olema takistuseks lahenduse leidmisel fundamentaalsete vastastikuse turvalisuse ning õigustatud huvide kaitsega seonduvatele probleemidele".¹⁹⁰

Asjaolu, et Nõukogude Liit pidas oluliseks senisest aktiivsemat sõjalist koostööd, rõhutas Crippsile 22. novembril õhtul Nõukogude esindaja Andrei Võšinski. Cripps andis talle teada, et Edeni saabumisel on võimalik seda küsimust põhjalikult arutada.¹⁹¹

Maiski oli peale 11. novembri kohtumist Churchilliga päevikusse märkinud, et teoreetiliselt võib selle kohtumise tulemus olla nii halb kui hea.¹⁹² Järgnenud Churchilli ja

¹⁸⁹ *Переписка, 1941-1945 гг.*, 30-31.

¹⁹⁰ *Samas*, 31-32.

¹⁹¹ Gorodetsky (ed.), *Cripps Diaries*, 210.

Stalini vahelise kirjavahetuse tulemusena võib öelda, et Stalini telegramm avaldas Nõukogude poole jaoks pigem positiivset kui negatiivset mõju. Briti peaminister andis kirjas selgelt teada, et näeb sõjajärgse maailmakorralduse juures Nõukogude Liitu ühena kolmest peamisest asjade üle otsustavast osapooldest. Samuti andis Churchill põhimõttelise nõusoleku Nõukogude Liitu saadetavate vägede osas. Tõsi, Stalinil tuli siinkohal valida vägede ning materiaalse abi vahel, kuid nagu Stalini vastusest näha, soovis ta kindlasti vägesid. Materiaalset abi Stalin oma telegrammis ei maininud.

Soomele sõja kuulutamise osas tegid britid seda, mida Churchill Stalinile lubas. Eden andis Maiskile 24. novembril teada, et eelmisel päeval oli Briti valitsus edastanud läbi Ameerika Ühendriikide saatkonna Soome valitsusele ultimatiivse teate. Selle kohaselt lubas Briti valitsus kuulutada Soomele sõja siis, kui soomlased ei ole suutnud sõjategevust lõpetada 3. detsembriks. Lisaks andis Eden Maiskile teada, et Churchill soovib saata Mannerheimile isikliku kirja, lootuses, et see võib mõjutada Soomet sõjast väljuma. Eden soovis kuulda Maiski arvamust selles küsimuses, sest Churchill ei soovi, et sellise kirja saatmine põhjustaks asjatuid probleeme Briti-Nõukogude suhetes. Maiski ütles Edenile, et kuna eesmärk on ikkagi saavutada Soome sõjast väljumine, siis ei ole sellise kirja saatmine probleemiks.¹⁹³

Vägede saatmise küsimus enne Edeni teeasumist

Briti Sõjakabineti ning Kaitsekomitee istungitel toimusid novembri lõpus ja detsembri alguses pingelised arutelud Stalini viimases telegrammis sisaldunud teise kahe küsimuse osas. Probleemseks olid nii küsimus sõjajärgsest maailmakorraldusest kui ka Briti vägede Nõukogude Liitu saatmisest.¹⁹⁴

Vaatamata asjaolule, et Briti valitsus ei olnud veel jõudnud mingite lõplike otsusteni, vestles Eden 1. detsembril Maiskiga mõlemal teemal. Sõjalise abi küsimuses soovis Eden

¹⁹² Майский, *Дневник дипломата*, Кн.2, ч. 2.,81.

¹⁹³ *Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 179.*

¹⁹⁴ Ülevaade Edeni visiidiga seonduvatest aruteludest on esitatud Selliov 53-56. CAB 66/20/11, Forthcoming discussions with Soviet Government, Anthony Eden, Memorandum by the Secretary for the State Affairs, November 26, 1941 & November 29 1941. CAB 79/16, War Cabinet, Joint Planning Staff, Offer of Assistance to Russians in Caucasia, Report by the Joint Planning Staff, 29th November, 1941. WO 193/666, War Cabinet, Chiefs of Staff Committee, 404th meeting, held on 1st of December 1941, Offer of Assistance to Russians In Caucasia. CAB 121/459, War Cabinet, Joint Planning Staff, Combined Strategy With Russia – Draft Memoire, 2nd December 1941 & Conclusions of a Staff Conference held on Tuesday, 2nd December, 1941, The Military Aspect of the Foreign Secretary's visit to Moscow & War Cabinet, Defence Committee (Operations), 71. Meeting, 3rd of December 1941, Assistance to Russia & War Cabinet, Chiefs of Staff Committee, Combined Strategy with Russia, Memorandum, Annexes I and II, 5th of December 1941. CAB 64/24/11, Confidential Annex to WM (41) 123, U.S.S.R. Political Discussions, Military Discussions, 4th December 1941.

allkirjastada lühikese lepingu, mis üldises sõnastuses formuleeriks kokkuleppe osutada üksteisele vastastikust sõjalist abi ning mitte sõlmida separaatrahu. Selline kokkulepe oleks mõeldud avalikkusele. Sellele lisaks võiks konfidentsiaalselt läbi rääkida konkreetsete väeüksuste konkreetsetesse rindelõikudesse saatmisest. Eden lubas Moskvasse jõudnuna "kõik kaardid lauale asetada, edastada andmed Briti vägede suuruse ja paiknemise kohta ning näidata, mida täpselt Briti valitsus saab ette võtta nii lähemal kui kaugemal ajal." Esialgu saadetava vägede suurusena nimetas Eden kuni 70 000. Seda arvu lubas Eden edu puhul Liibüas suurendada, kuid koheselt võis tema sõnul arvestada kolme-nelja diviisiga.¹⁹⁵

Sõjajärgsete küsimuste osas ei soovinud Eden detailidesse laskuda kuid vestluse käigus andis teada, et tulevatel kõnelustel peab ta olulisteks järgmisi aspekte:

- a) *Deklaratsioon, et sõjajärgsete küsimuste üle otsustamisel tegutsevad Inglismaa ja Nõukogude Liit lähtuvalt vastastikusest nõusolekust.*
- b) *Põhimõtete osas, millest lähtuvalt mõlemad riigid konstrueerivad oma sõjajärgset poliitikat, avaldas Eden arvamust, et lepingu tekst võiks sisaldada mõnda tsitaati Stalini 6. novembril peetud kõnest. Näiteks kas "võõra territooriumi endale haaramine ei ole ega ei saa olla meie sõjaliseks eesmärgiks" või "enda võimu ja režiimi teistele peale surumine ei ole ega saa olema meie sõjaliseks eesmärgiks."*

Saksamaaga seonduva osas pidas Eden vajalikuks lisada üldises sõnastuses klausli, mis teataks, et välistamaks Saksamaa võimalust uuesti rahu rikkuda võtavad mõlemad lepingu osapooled tarvitusele selleks vajalikud vahendid.¹⁹⁶

Arutelud selle üle, mida Eden võib Stalinile pakkuda jätkusid kuni 5. detsembrini, kuid vägede küsimuses said otsustavaks 3. detsembril peetud arutelud. Mainitud päeval, kell 10.30 alanud Briti ülemjuhatause koosolekul esitas Ismay peaministri memorandum, mille kohaselt tuli Edenil pakkuda Stalinile 18. ja 50. diviis venelaste Lõunarindele. Alates 1. detsembrist Briti ülemjuhataja kohuseid täitnud Alan Brooke'i päevikus on seda asjaolu kirjeldatavate lausete taga hüüumärgid. Tema hinnangul oleks see tähendanud Liibüa pealetungi peatamist. Alan Brooke'i arvates pidi Briti strateegia olema suunatud Põhja-Aafrika vallutamisele, sellele järgnevale Vahemere "taasavamisele" ning Itaalia ründamisele.¹⁹⁷

Arutelud Moskva konverentsi ettevalmistuste osas jätkusid Kaitsekomitee 3. detsembri kell 17.30 alanud istungil. Alan Brooke'i hinnangul olid vägede saatmise vastu enamik koosolekul viibinuist, nende hulgas Margesson, Amery, Eden, Sinclair ja Attlee. Oma

¹⁹⁵ Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 180.

¹⁹⁶ Samas, 180-181.

¹⁹⁷ Danchev (ed.), Todman (ed.), 206.

päevikus väljendas Brooke selget rahulolu selle üle, et peaministri ettepanek õnnestus tagasi lükata. Samuti on ta päevikus märkinud, et tal on vaja panna peaminister mõistma Põhja-Aafrika ründamise strateegia eeliseid.¹⁹⁸

Järgmisel päeval jätkunud arutelu kirjeldab Alan Brooke oma päevikus järgnevalt: *''Anthony Eden oli nagu pahur laps, kes irises, sest ta oli saadetamas ilma sobilike kingitusteta Onu Stalini juurde. Samaaegselt lohutas teda Vanaema Churchill, kes selgitas talle milliseid kauneid kõnesid tal on võimalik selle asemel pidada.. .. Enamiku arutelu ajast tundus sõjapidamine olevat lükkunud tahaplaanile ning domineerisid enesehuvid.*''¹⁹⁹

Vaatamata sellele, et tegelikult oli vastu võetud kindel otsus vägesid mitte saata, ütles Churchill 5. detsembril toimunud kohtumisel Maiskiga, et ta peab vajalikuks Briti vägede Nõukogude Liitu saatmist. Nende täpsest hulgast pidavat rääkima Eden Moskvast. Siiski toonitas Churchill eriliselt lennuväe osakaalu, lükates maavägede küsimuse tahaplaanile. Churchill tõi jällegi esile transpordiraskusi, mis muudavad Briti vägede varustamisega samaaegselt võimatuks Nõukogude armeele materiaalse abi saatmise. Lisaks väitis Churchill, et lennuväe kohalolu on Nõukogude Liidus poliitiliselt olulisem, sest lennuväe üksused saaksid tegutseda erinevates rinde osades ning olla seeläbi nähtavad suuremale hulgale Nõukogude inimestele kui maaväed. Maiski vastas, et lennuväe saatmine on küll väga hea asi, kuid maavägede küsimust ei tohi maha kanda mitte mingil juhul. Churchill nõustus ning vastas, et Eden räägib kõigist neist küsimustest Staliniga. Sõjajärgsete küsimuste osas pidas Churchill kõige olulisemaks likvideerida alatiseks Saksamaa poolne oht. Selleks tuli tema arvates terve Saksamaa demilitariseerida. Lisaks pidas ta oluliseks Saksamaa osadeks jaotamist, eriti tähtsaks pidas ta seejuures Preisimaa eraldamist ülejäänud Saksamaast. Churchill ei pidanud mõistlikuks seda plaani avalikkusega jagada, sest see võinuks motiveerida sakslasi veelgi tugevamalt liitlaste vastu võitlema. Soome küsimuses andis Churchill Maiskile teada, et Mannerheim oli talle saatnud keelduva vastuse ning lubas vastavalt Stalini soovile kuulutada sõja. Lisaks räägiti Edeni teekonnaga seonduvatest võimalikest ohtudest, Jaapani ning Suurbritannia vahelistest pingetest ning olulisusest säilitada Türgiga sõbralikke suhteid.²⁰⁰

Edeni väljasõidu eelselt olid kaheks peamiseks ettenähtavaks arutelu teemaks eelseisvatel kõnelustel sõjalise abi saatmine Nõukogude Liitu ning sõjajärgne maailmakorraldus. Mõlemad küsimused olid kajastust leidnud Churchilli ja Stalini vahelises

¹⁹⁸ Danchev (ed.), Todman (ed.), 206.

¹⁹⁹ Samas, 207.

²⁰⁰ Советско-английские отношения, Том 1, 1941-1943, 181-183.

kirjavahetuses. Samuti oli nendel teemadel vesteldud Maiskiga. Vaatamata sellele, et Nõukogude poolele edastatud teabe kohaselt pidi Eden Moskvasse saabuma pakkumisega saata Briti maavägesid Nõukogude Liitu, ei olnud Edenil tegelikult selliseid volitusi. Ainsaks otsese sõjalise abi pakkumiseks olid 10 Briti Kuninglike Õhujõudude eskadrilli, kuid see pakkumine oli seotud Liibüas pooleli olevate lahingute tulemusega.²⁰¹ Mingeid konkreetsete kuupäevadega seotud pakkumisi Edenil ei olnud. Nii oli Edenile sõjalises plaanis antud "mitte just lihtne ülesanne" "veenda venelasi selles, et meie strateegia põhineb sõjalistel mitte lihtsalt isekatel kaalutlustel".²⁰² Sõjajärgsete küsimuste juures oli rõhutatud Saksamaa tulevase sõjapidamisvõimekuse likvideerimist ning vajadust lahendada sellega seonduvad territoriaalsed küsimused. Briti peaminister oli Maiskile avaldanud soovimatust neid plaane avalikkusega jagada ning sisuliselt oli sellega esitatud võimalus sellekohasteks salajasteks kokkulepeteks. Edenil selliseid volitusi kindlasti ei olnud. Vastupidi, Saksamaa piiride muutmist ning Balti riikide tulevikku puudutavate küsimuste juures oli Edeni ülesandeks lihtsalt jääda Atlandi Harta põhimõtete juurde. Märkimisväärne on siinkohal see, et britid arvestasid võimalusega, et Stalin tõstatab ka Balti riikide küsimuse.²⁰³ Peamisteks Edeni eesmärkideks poliitilises plaanis oli veenda Stalinit selles, et: 1) Suurbritannia ja Ameerika Ühendriigid ei jäta sõjajärgsete küsimuste lahendamisel Nõukogude Liitu otsuste tegemisel kõrvale; 2) Rahulepingu sõlmimisel arvestatakse Nõukogude Liidu huvidega; 3) Saksamaa vastu võtakse kasutusele piisavalt resoluutsed meetmed.²⁰⁴ Konkreetsete territoriaalsete muutuste või piiriküsimuste osas puudusid Edenil kokkulepete sõlmimiseks volitused.

Sõjalise abi küsimus Edeni Moskva visiidi kontekstis

Eden asus Londonist Moskva poole teele 7. detsembri varahommikul ning saabus Moskvasse 15. detsembri südaööl. Koos Briti delegatsiooniga reisis ka Maiski, kes osales kõnelustel tõlgina. Teel kõnelustele muutus kardinaalselt kogu sõjaline olukord. Enne 8. detsembril Invergordonist välja sõitmist saabus teade Pearl Harboris toimunud. Vesteldes telefoni teel Churchilliga, sai Eden teada peaministri otsusest sõita koheselt Ameerikasse läbirääkimistele. Samal päeval kuulutasid Ameerika Ühendriigid ning Suurbritannia Jaapanile sõja. 10. detsembril sai Eden teate kahe Briti lahingulaeva, Prince Of Wales'i ning Repulse

²⁰¹ Sellio, 56-57. CAB 121/459, Prime Minister's Personal Minute, Serial No. D.308/1, 5th December 1941.

²⁰² Eden, 284.

²⁰³ Sellio, 56. CAB 65/24/11, Confidential Annex to WM (41) 124, U.S.S.R. Political Discussions, Military Discussions, 4th December 1941.

²⁰⁴ Eden, 284.

uputamisest, mille järgnes teade Churchillilt, et venelastele lennuväe eskadrille enam pakkuda ei saa, sest need on tarvis suunata Lähis-Idast Malaiasse.²⁰⁵ 11. detsembril kuulutasid Ameerika Ühendriikidele sõja Saksamaa ja Itaalia. Lahingutes Moskva lähistel oli Wehrmachti pealetung takerdunud ning Punaarmee oli asunud vasturünnakule. Siiski ei olnud sellel ajal üheselt selge nende lahingute olemus ega ka tulemus. Näiteks Briti Sõjakabineti 11. detsembri sõjasündmuste nädalases kokkuvõtte on räägitud ainult Moskva rinde stabiliseerumisest.²⁰⁶ Punaarmee edukad vasturünnakud Klini ja Tuula piirkondades, mille tulemusena on sakslased üle 60 miili tagasi surutud, leiavad mainimist järgmise nädala resümees.²⁰⁷ Igal juhul ei saanud Edenil olla selget pilti Moskva rindel toimuvast. Kõneluste ajaks oli selge ainult see, et Punaarmeel oli õnnestunud minna kaitsest üle rünnakule ning need rünnakud olid saavutanud esialgset edu.

Esimesel kohtumisel andis Stalin Edenile teada, et ta soovib sõlmida kaks lepingut. Nendest esimene oli sõjalise koostöö alane ning teine käsitles rahutingimusi ning sõjajärgset koostööd. Stalin andis Edenile läbivaatamiseks tema poolt koostatud kavandid.²⁰⁸ Mõlemad kavandid vastasid sisuliselt täpselt sellele, mida Eden oli 1. detsembril peetud vestluses Maiskile edastanud.²⁰⁹ Stalini poolt pakutud sõjalise kokkuleppe kuvand sõnastas üldsõnaliselt, et Suurbritannia ja Nõukogude Liit on liitlased, kes abistavad üksteist Hitleri Saksamaa vastase võitluses.²¹⁰ Maiskiga räägitu alusel tulnuks sellele üldisele leppele lisaks Moskvast konfidentsiaalselt kokku leppida Briti vägede Nõukogude Liitu toomise detailid, ehk siis palju, millal ja kuhu saadetakse. Eden aga andis esimesel kohtumisel teada, et kuigi Briti valitsusel oli plaanis pakkuda Nõukogude Liidule abiks 10 lennuväe eskadrilli, suunatakse need seoses Suurbritannia ning Jaapani vahel alanud sõjaga Singapuri. Stalin vastas, et ta mõistab muutunud olukorda täielikult, sest "ka neil endal on olnud raskeid perioode". Stalini poolt pakutud rahutingimusi ning sõjajärgset koostööd puudutav avalikkusele mõeldud lepe oli samuti üldsõnaline ning sisulises kooskõlas Edeni juhistega. Probleemseks muutis selle lepingu aga asjaolu, et Stalin soovis lepingule lisada salajased sõjajärgseid territoriaalseid küsimusi käsitlevad protokollid. Protokollides oli 13-e punktina kirjas Stalini visioon

²⁰⁵ Eden, 285-289.

²⁰⁶ CAB 66/20/22, War Cabinet, Weekly Resume No 119, of the Naval, Military and Air Situation, from 0700 December 4th to 0700 December 11th, 1941.

²⁰⁷ CAB 66/20/24, War Cabinet, Weekly Resume No 120, of the Naval, Military and Air Situation, from 0700 December 11th to 0700 December 18th, 1941.

²⁰⁸ CAB 66/20/39, Memorandum, Former Reference: WP (42) 8. Mr. Eden's visit to Moscow. Anthony Eden. 05 January 1942. Record of an Interview Between The Foreign Secretary and M. Stalin, December 16 1941 at 7 P.M.

²⁰⁹ Vaata ülalpool, 45- 46.

²¹⁰ CAB 66/20/39, Memorandum, Former Reference: WP (42) 8. Mr. Eden's visit to Moscow. Anthony Eden. 05 January 1942. Annex II, Annex III.

sõjajärgse Euroopa piiridest. Muuhulgas oli kirjas, et Sudeedimaa pidi kindlasti antama tagasi Tšehhoslovakkiale, Poola pidi suurenema Ida-Preisimaa arvelt, Tilsit ja Niemeni jõest põhja poole jäävad alad pidi liidetama Leedu Nõukogude Sotsialistliku Vabariigiga. Samuti soovis Stalin Nõukogude Liidu piiride taastamist 1941. aasta seisuga. Sisuliselt oli see põhjalik ja lisadega vastus Churchillilt poolt 5. detsembril Maiskile mainitule Saksamaa sõjajärgse tükeldamise vajalikkuse kohta, mida Churchill avalikult ei soovinud deklareerida.²¹¹ Kuna Edenile polnud volitusi piiriküsimustes kokkuleppeid sõlmida, siis teavitas ta sellest Stalinit ning ütles, et kõiki neid küsimusi peab ta arutama oma kolleegidega, sest käeolevaga puudub Briti valitsusel selge nägemus sõjajärgsest Euroopast. Siinkohal küsis Maiski täpsustavalt, et kas isegi Nõukogude Liidu piiriküsimustes pole Edenil võimalik sõlmida kokkulepet. Eden vastas eitavalt ning lisas, et ka selleks peab ta kindlasti konsulteerima peaministriga, Dominioonidega ning Ameerika valitsusega. Lisaks sõjalise ning poliitilise koostöö leppe sõlmimisega seotud küsimustele, vesteldi esimesel kohtumisel veel paljudest teistest teemadest, nende hulgas üldisest olukorrast Idarindel, Türgi-, Jaapani-, Iraani-, De Gaulle' ning Briti sõjalise esindusega seonduvatest küsimustest.²¹²

Järgmisel, 17. detsembri öösel aset leidnud kohtumisel oli peamiseks arutelu teemaks Nõukogude Liidu 1941. aasta piiride tunnustamine. Stalin ei survestanud Edenit ülejäänud sõjajärgsete piiriküsimustega, kuid Baltikumi küsimuses oli ta äärmiselt järjekindel. Sisuliselt terve teine kohtumine seisnes Stalini poolsetes argumentides selle küsimuse olulisusest ning Edeni poolsetest põhjendustest, miks tal ei ole seda allkirjastada võimalik. Kindlasti on oluline siinkohal see, et Eden ei vaidlustanud Nõukogude Liidu 1941. aasta piire isiklikult, vaid viitas võimetuse juures antud küsimuses Briti valitsuse otsust edastada erinevatele tehnilistele põhjustele. Muuhulgas ütles Eden, et ta pole kunagi öelnud, et Nõukogude Liidu piiride taastamine läheb vastuollu Atlandi Hartaga.²¹³

Kolmandal, 18. detsembril toimunud kohtumisel tõstatas Stalin ka otsese sõjalise abi teema. Stalin ütles, et "tema sooviks, et mingi kogus Briti vägesid saadetak Nõukogude Liitu, kindlaksmääratud positsioonidele rindel." Juhuks, kui see on tõesti võimatu, tegi ta ettepaneku läbi viia ühine Petsamo ning Põhja-Norra vastane ründeoperatsioon. Eden teatas Stalinit, et seonduvalt Liibüa lahingute venimisega ei ole brittidel kahjuks võimalik Lõuna-Venemaale vägesid saata. Välja pakutud operatsiooni vastu tundis Eden huvi ning pakkus

²¹¹ Vaata ülalpool, 47.

²¹² CAB 66/20/39, Memorandum, Former Reference: WP (42) 8. Mr. Eden's visit to Moscow. Anthony Eden. 05 January 1942. Record of an Interview Between The Foreign Secretary and M. Stalin, December 16 1941 at 7 P.M.

²¹³ Samas, Record of an Interview Between The Foreign Secretary and M. Stalin, December 17 1941, MIDNIGHT.

välja võimaluse organiseerida koheselt selle arutamiseks kohtumine kindral Nye'ga. Vastav kohtumine ka tõepoolest toimus ning selle käigus saavutatud suusõnalise kokkuleppe kohaselt pidi Briti sõjaline esindus Moskvast koostama koostöös Nõukogude armee esindajatega esialgse plaani ning saatma seejärel Londonisse Briti Ülemjuhatusesse.²¹⁴ Pöördudes tagasi Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise juurde, täpsustas Stalin Edeni palvel seda, millistes rindelõikudes ta sooviks Briti vägesid näha. Läbi Murmanski või Arhangelski toodavad väed võinuks saata Leningradi lähistele Eesti rindele, läbi Iraani toodavad väed aga Ukrainasse. Stalin ütles, et juhul kui hetkel ei ole võimalik vägesid saata, siis sooviks ta ikkagi teada, kas tulevikus on see võimalik ning juhul kui on, siis millal? Eden vastas, et põhja poolsetesse piirkondadesse sellel talvel kindlasti vägesid saata ei ole võimalik, sest brittidel puuduvad talvistes tingimustes võitlemiseks ettevalmistatud üksused. Lõuna piirkondadesse saadetavad väed ei ole aga saadaval enne, kui on saavutatud Liibüa lahingute üks eesmärke, Tripoli vallutamine. Peale selle eesmärgi saavutamist tuleb arutusele küsimus, kas on parem saata Nõukogude Liitu varustust või sõjaväge. Ülejäänud kohtumise vältel jätkus Stalini ning Edeni vaheline väitlus Nõukogude Liidu läänepiiride tunnustamise küsimuses.²¹⁵

Ka neljandal kohtumisel räägiti põhjustest, miks Eden ei saa sõlmida Nõukogude Liidu läänepiiri tunnustavat lepingut. Siiski räägita natuke ka sõjalise abi küsimusest. Eden kirjeldas Briti rasket olukorda Lähis-Idas ning väitis, et üks diviis, mis oli varasemate plaanide kohaselt mõeldud saata Nõukogude Liitu, on ümber suunatud Malaiasse. Stalin aga andis Edenile teada, et ta ei ole vähimalgi määral solvunud brittide suutmatuse üle avada teine rinne või saata vägesid Nõukogude Liitu. Ta lisas, et ta saatis oma 8. novembri telegrammi ajal, kus "teie olukord oli parem ja minul halvem". Stalin ütles, et käesolevaga ta ei rõhu enam Briti vägede Nõukogude Liitu saatmisele. Lisaks kinnitas ta, et ta ei ole kindlasti selles küsimuses solvunud, sest see tõesti tundub olevat võimatu.²¹⁶

Kokkuvõtvalt lõppes Edeni Moskvast kõik võrdlemisi üldise kommunikatsiooni avaldamisega, mille kohaselt "näitasid sõbralikus atmosfääris kulgenud vestlused mõlema

²¹⁴ Vastav kohtumine ka tõepoolest toimus ning selle käigus saavutatud suusõnalise kokkuleppe kohaselt pidi Briti sõjaline esindus Moskvast koostama koostöös Nõukogude armee esindajatega esialgse plaani ning saatma seejärel Londonisse Briti Ülemjuhatusesse. Selliov, 61-64. CAB 121/459, Report of Military Conversations during Mr. Eden's visit to Moscow, December 1941, Preliminary Discussion over Petsamo Operation, Moscow, 20th December 1941 & Operation Marrow.

²¹⁵ CAB 66/20/39, Memorandum, Former Reference: WP (42) 8. Mr. Eden's visit to Moscow. Anthony Eden. 05 January 1942. Record of an Interview Between The Foreign Secretary and M. Stalin, December 18 1941, 7 P.M.

²¹⁶ Samas, Record of an Interview Between The Foreign Secretary and M. Stalin, December 20 1941, 7 P.M.

poole ühiseid arusaamu kõigis sõjaga seotud küsimustes.”²¹⁷ Sisuliselt ainsaks reaalseks tulemuseks oli Briti maavägede Nõukogude Liitu saatmise küsimuse päevakorrast mahavõtmine. Kohtumistel peamiseks vestlusaineks olnud Nõukogude Liidu idapiiride küsimus jäi aga seevastu lahendamata.

²¹⁷ CAB 66/20/39, Memorandum, Former Reference: WP (42) 8. Mr. Eden's visit to Moscow. Anthony Eden. 05 January 1942. ANGLO-SOVIET COMMUNIQUE ON THE TALKS OF MM. STALIN AND MOLOTOV WITH MR. EDEN IN MOSCOW.

Kokkuvõte

1941. aasta 13. septembril tegi Stalin Briti valitsusele ettepaneku saata Briti maaväed sakslastega võitlema Nõukogude Liidu rinnetel. Chruchill andis Nõukogude suursaadik Ivan Maiskile koheselt teada, et soovitud 25-30 diviisi saata ei ole võimalik. Samas andis ta Maiskile selgelt mõista, et ettepanek leiab arutlemist ning väiksema, kuid siiski arvestatava väekoondise saatmine ei ole võimatu. Stalini ettepanekule järgnenud Churchill telegrammis ei olnud esitatud ettepanekule otsest vastust. Järgnenud Maiski ning Briti välisminister Anthony Edeni kohtumistel 17.-l, 19.-l, 23.-l ja 29.-l septembril rõhutas Maiski Stalini ettepanekule vastamise olulisust. Moskvas 19. septembril toimunud Stalini ning Briti suursaadik Sir Stafford Crippsi vahelisel kohtumisel ütles Stalin, et ta peab Nõukogude ja Briti sõdurite õlg-õla kõrval võitlemist samal rindel väga oluliseks. Stalini sõnul muutnuks see kahe riigi vahelise sõjalise koostöö täielikuks. Septembri lõpus alanud Moskva konverentsi eelselt teavitas Eden Maiskit 23. septembril sellest, et Briti peaminister suhtub vägede saatmise küsimusse positiivselt ning et lahingutegevus Liibüas ei takista vägede saatmist. Tegelikkus oli sellest erinev ning Briti vägesid ei soovitud Nõukogude Liitu saata. Ettepanekule positiivselt vastamine oleks tähendanud kogu Briti strateegia muutmist ning seda ei soovitud Nõukogude Liidu heaks teha. Stalini ettepanekule ei tahetud aga ka otseselt eitavalt vastata, sest sooviti säilitada võimalus vägede saatmiseks Kaukasuse piirkonda. Seda seetõttu, et kardeti Saksa vägede poolset ohtu Iraanile ning sealsetele naftamaardlatele. Võimalik Saksa sellesuunaline rünnak oli ohuks Briti vägedele vajalikele ressurssidele ning kogu Briti strateegilisele positsioonile Lähis-Idas. Kuna Stalinile edastatud teabe kohaselt pidi Moskvasse saabuv delegatsioon tooma materiaalse abi teemaliste kõneluste kõrval ka vastuse tema ettepanekule vägede Nõukogude Liitu saamise osas, siis esitas Stalin selle küsimuse esimesel kokkusaamisel kahel korral. Selget vastust Briti delegatsiooni juht Beaverbrook talle ei andnud. Mainitud asjaolu pidi Stalini jaoks olema üsna solvav ning on äärmiselt tõenäoline, et sellega on seletatav tema halb tuju järgmisel päeval alanud materiaalse abi küsimusi käsitlevatel vestlustel. Stalin leppis olukorraga ja saatis konverentsi lõppedes Londonisse telegrammi, milles teatas konverentsi õnnestumisest ning ei korranud enam taotlust Briti vägede saatmiseks. Oktoobri esimesel poolel ei tõstatanud Nõukogude Liidu esindajad enam vägede saatmise küsimust. Siinkohal on ilmseks peamiseks põhjuseks see, et Stalinil oli esmajoones vaja tegeleda operatsioon Taifuuni vastase sõjategevuse organiseerimisega. Samas oli just saavutatud kokkuleppe vajaliku sõjavarustuse saatmiseks ning Stalin oli teadlik

Briti võimetusest transportida üheaegselt Nõukogude Liidule vajaminevat varustust ning Briti vägesid. Uute arutelude osas initsiatiivi üles näitamine võinuks kahjustada juba kokkulepitud varustuse tarnimist. Lisaks oli Stalin juba ettepaneku esitanud ning korduvatele Maiski poolsetele järelepärimistele ei olnud järgnenud positiivset otsust. Küsimuse sisuliseks tõstatajaks olid järgnevalt britid, kes esitasid pakkumise võtta üle Nõukogude vägede positsioonid Iraanis ning saata väikesearvulise üksuse kindlustamaks Kaukasuse kaitsepositsioone. Konkreetsetest üksikasjadest rääkimiseks pakuti välja võimalus kõnelusteks kindral Wavelliga Tbilisis. Pakkumise esitas Cripps Molotovile koos Churchillil sellesisulise telegrammiga 13. oktoobril. Telegrammi üleandmise järgsel vestlusel tuletas Molotov Crippsile meelde, et Stalini ettepanekule saata Briti vägesid Nõukogude Liitu puudub vastus. Samaselt sellele keeldus Molotov vastamast Briti Iraani ja Kaukasusega seonduvale ettepanekule. Molotov ei nõustunud Crippsi väitega, et Churchillil uus pakkumine ongi selleks vastuseks. Järgnevalt esitas Eden sama pakkumise Maiskile 16.-l ja 17.- oktoobril. Maiskile andis Eden lisaks veel teada, et Wavell on Iraani ning Kaukasusega seonduvate küsimuste arutamise kõrval volitatud läbi rääkima ka oluliselt suuremate üksuste saatmisest Donbassi piirkonda. Briti ettepanekute tulemusena kohtus Wavell 21. oktoobril Tbilisis Nõukogude esindaja kindral Kozloviga. Wavell pakkus Kaukasuse kaitsepositsioonide rajamiseks pioneeriüksust ning Kaukasuse kaitseks tankitõrjerügementi. Samuti kordas ta üle pakkumise võtta üle Nõukogude kohustused Iraanis, kuid ei teinud mingit pakkumist saata vägesid Donbassi või mujale Nõukogude rinnetel. Järgmisel kahel päeval kohtus Molotov uuesti Crippsiga ning andis selgelt mõista, et kuigi Nõukogude Liit soovib Briti vägesid näha rindel, puudub Nõukogude valitsusel huvi kutsuda Briti vägesid Iraani või Kaukasuse regiooni. Cripps avaldas arvamust, et juhul kui Nõukogude Liit aktsepteerib vägede saatmise Kaukasuse piirkonda, siis muutub tõenäolisemaks ka Briti vägede jõudmine rindele. Molotov sellega ei nõustunud. Üheks põhjuseks soovimatuse juures lubada Briti maavägesid Kaukasuse piirkonda oli kindlasti Nõukogude Liidu juhtkonna ebakindlus sealse regiooni elanike lojaalsuses Nõukogude võimule. Teiseks oli ka Põhja-Venemaal tegutsenud Kuninglike Õhujõudude Pataljoni tegevus ilmseks märgiks sellest, et väikesearvulisele spetsialiseeritud üksusele ei järgne sugugi suure tõenäosusega brigaadid ja diviisid. Mainitud üksus andis enda varustuse oktoobris Punaarmeele üle ning isikkoosseisu viimased liikmed lahkusid Nõukogude Liidust detsembris.

Seoses raskete lahingutega Nõukogude Liidus ning Wehrmachti jätkuva ohuga nii Moskvale kui Kaukasusele pakkus küsimus Briti vägede Nõukogude Liitu saatmisest huvi mõlemale poolele. Nõukogude pool soovis vägesid rindele vaatamata arusaamisele, et ka

parimal juhul võtab vägede kohalejõudmine aega. Teadmine, et väljaõppega ning varustusega väed on teel, võimaldanuks vabamalt kasutada juba olemasolevaid reserve. Seundvalt ohuga Kaukasusele soovisid britid viia vägesid nende Lähis-Ida strateegiat kaitsvale positsioonile. Nõukogude poolelt näitas aktiivsust üles Maiski, kes rääkis Edenile märkimisväärse koguse Briti vägede Nõukogude Liitu saatmise olulisusest 27. ja 28. oktoobril. Eden viitas vägede saatmisega seonduvatele praktilistele probleemidele, kuid lubas küsimuse uut läbivaatamist. Briti Sõjakabineti arutelude tulemusena saatis Churchill 4. novembril telegrammi, milles pakuti Stalinile võimalust kohtuda kahe nädala pärast kindral Wavelli ning kindral Pagetiga. Kindralid suutvat selgitada kõiki Briti strateegilisi võimalusi ja probleeme. Telegrammis ei olnud mingit konkreetset sõjalist abi puudutavat pakkumist. Maiski palus Edenil kahel 5. novembril toimunud kohtumisel täpsustada, kas Briti kindralitel on volitused arutada vägede saatmist näiteks Rostovi piirkonda. Eden ei osanud küsimusele vastata, kuid peale Kaitsekomiteega konsulteerimist andis Maiskile 8. novembril teada, et kindralitel on tõesti sellised volitused. Stalini poolt vaadatuna pidi selline pakkumine siiski tähendama, et tõenäoliselt tulevad kindralid kordama varasemat ettepanekut. Selles osas oli indikaatoriks ka asjaolu, et Briti välisminister ei osanud koheselt vastata Maiski kindralite volitusi puudutavale küsimusele. Briti vägede saabumine Kaukasuse piirkonda ei olnud küll see, mida Stalin soovis, kuid sõjalises plaanis oli see siiski mõistlik, seda vähemalt Wavelliga kohtunud Kozlovi hinnangul. Probleemiks oli aga siinkohal kahtlus kohaliku elanikkonna reaktsiooni osas, mis tähendas omakorda seda, et Stalinil oli vaja lepingut, mis kohustaks britid Nõukogude Liidu piire respektierima. Sellega on põhjendatav ka Stalini 11. novembril Churchillini jõudnud vastus, mille kohaselt oli Stalinil kindralitega kohtumiseks aega ainult sellisel juhul kui kindralitel on volitused nii sõjaliste kui poliitiliste lepete sõlmimiseks. Briti peaministri jaoks oli Stalini kirja toon solvav ning Maiskit teavitati 12. novembril Edeni poolt ametlikult sellest, et lähemal ajal ei tule mainitud telegrammile vastust. Kuna riigijuhtide omavaheline konflikt oli kasulik ainult Hitlerile, siis üritati asja siluda mitmete "mitteametlike" vestluste käigus. Nii arutas Maiski juba 12. novembril Stalini pahameele põhjusi Beaverbrookiga. Maiski väitis, et Stalini halva tuju põhjustajaks on Briti valitsuse käitumine sõjalise abi saatmise küsimuses ning palus Briti valitsusel selles osas lõpuks ometi jõuda otsusele. Sama päeva õhtul vestles Maiski Nõukogude Liidust naasenud Briti Ametiühingute delegatsiooni juhi Walter Citrine'ga. Vestluses räägiti muuhulgas Briti vägede Nõukogude Liitu saatmisest. Citrine ütles, et Churchill oli talle näidanud direktiivi mis oli Churchilli sõjalisel nõunikul kindral Ismay'l olnud kaasas eelmistel Moskva kõnelustel. Selle kohaselt olevat Briti valitsus võimeline saatma Nõukogude Liitu 6-8 diviisi. Seda küll

arvestusega, et sellisel juhul materiaalset abi saata ei ole võimalik. Citrine ütles Maiskile, et Churchilli väitel olid ebaselged põhjused, miks Ismay'1 ei olnud õnnestunud Nõukogude sõjaväelastega vestelda. Järgnevatel päevadel toimunud Briti Sõjakabineti arutelude käigus otsustati teha Stalinile parem pakkumine. Seda juhul, kui Stalin esitab mingisuguse selgitava kommentaari eelmisele telegrammile. Stalinile otsustati pakkuda võimalust saata Eden Moskvasse läbirääkimistele. Lisaks riikidevaheliste suhete selgitamisele pidi Eden pakkuma Idarinde lõunaosasse kahte diviisi koos kaheksa lennueskadrilliga. Stalini poolse selgituse edastas Maiski 20. novembril ning päev hiljem tuli sellele Churchilli poolne vastus. Churchilli telegrammis ei olnud küll mainitud konkreetset vägede hulka, kuid Briti vägede saatmine Nõukogude Liidu lõunarinnetele pidi olema Edeni ja tema saatjaskonna pädevuses. Churchill lisas, et Stalinil tuleb siinkohale teha valik materiaalse ning sõjalise abi vahel. Stalin vastas kiirelt ning teatas, et ta omistab suurt tähtsust kokkuleppe sõlmimisele Nõukogude-Briti vägede ühiseks tegevuseks Nõukogude Liidu rinnetel. Briti Sõjakabineti otsus Stalinile diviise pakkuda ei tulenenud Briti strateegilise plaani muutmisest või soovist neid saata reaalselt Nõukogude Liidu pinnale sakslastega võitlema. Vastupidi, vägesid sooviti ikkagi saata ainult Kaukasuse regiooni ning arvestati lihtsalt sellega, et vägede kohalejõudmise ajaks peaksid sakslased samuti sinna jõudma. Sellisel viisil kaitsenuks kohalesaadetud üksused Briti positsioone Lähis-Idas. Briti ülemjuhatus soov pakkuda Stalinile vägesid vähenes seonduvalt Punaarmee edukate kaitselahingutega Rostovi lähistel. Novembri lõpuks oli ilmne, et sakslased ei jõuagi niipea Kaukasuse piirkonda ning sellisel juhul peaksid Briti diviisid ilmselt hoopis Ukrainas võitlema. Seda aga kindlasti ei soovitud. Peale pikkasid sellekohaseid arutelusid jõuti otsusele, et Eden võib Stalinile pakkuda ainult 10 lennuväe eskadrilli ning sedagi alles siis, kui seda võimaldab Briti sõjaline olukord Liibüas. Läbi Maiski edastasid aga nii Eden kui Churchill hoopis vastupidist informatsiooni. Eden ütles Maiskile 1. detsembril, et esialgse planeeritava väekoondise suurus on 70 000 meest. Churchill kinnitas Maiskile, et ta isiklikult peab vägede Nõukogude Liitu saatmist oluliseks ning nende täpsest arvust räägib Eden Staliniga. Moskva kõneluste eelselt olid need viimased asjakohased sõnumid, mis brittide poolt läbi Maiski Stalinile edastati. Teel Moskvasse muutus sõjaline olukord kardinaalselt. Ameerika Ühendriigid ning Suurbritannia kuulutasid peale Pearl Harboris toimunud Jaapanile sõja. Paar päeva hiljem kuulutasid Ameerika Ühendriikidele sõja Saksamaa ning Itaalia. Jaapani lennuvägi uputas Briti lahingulaevad Prince Of Wales ning Repulse, mistõttu muutus Briti valduste kaitse Malaias äärmiselt keerukaks. Eden sai sellega seonduvalt Churchillilt teate, mille kohaselt ei tohtinud Stalinile enam pakkuda Briti lennuväe üksuseid. Ühelt poolt tähendas see seda, et sõjalise koostöö osas ei olnud Edenil võimalik teha

mitte mingisuguseid konkreetseid pakkumisi. Teiselt poolt oli Jaapani sõttaastumine ning sellega seonduv vajadus saata vägesid Kaug-Itta palju veenvamaks asjaoluks vägede mitte saatmisel kui lahingutegevus Liibüas. Seda kasutas Eden ka ära, teatades Stalinile, et Nõukogude Liitu saatmiseks mõeldud lennuväeüksused ning 18. diviis on suunatud Malaiasse. Stalin oli mõistev ning ta ütles, et ta saab väga hästi aru, et olukord on muutunud. Siiski andis Stalin Edenile teada, et juhul, kui britid ikkagi saavad vägesid saata, siis sooviks ta neid kas Leningradi lähistele või Ukrainasse. Olles väljendanud mõistmist brittide hetkelise raske olukorra üle, uuris Stalin, millal suudaksid briti parimal juhul vägesid saata. Eden vastas, et Nõukogude Liidu põhjapoolsetesse osadesse ei ole käesoleval talvel kindlasti võimalik Briti vägesid tuua ning lõunapiirkondades sõltub kõik sellest, millal Briti väed vallutavad Tripoli. Eden lisas, et tema arusaama kohaselt oleks Briti vägede saatmine ebaõkonoomne, sest kohale toimetatud vägede varustamine häiriks kokkulepitud materiaalse abi kohaletoimetamist. Sisuliselt tähendas Edeni poolt öeldu, et ettenähtavas tulevikus britid vägesid ei saada. Stalin vastas, et juhul, kui Briti valitsus peab vägede saatmist võimalikuks, siis ta ei soovi avaldada survet selles küsimuses. Tõepoolest, sõjalise abi osas ei olnud Stalinil enam nii suurt vajadust britte survestada, sest vähemalt ajutiselt oli Wehrmacht löödud taganema. Lisaks oli kohtumiste põhiteemaks kujunenud asjaolu, et Eden ei olnud nõus allkirjastama Nõukogude Liidu piire tunnustavat lepingut. Ilma sellise lepinguta võinuks Stalin Briti vägesid Nõukogude Liitu lubada ainult viimases hädas. Siiski oli Stalin teadlik sellest, et kevadel on ilmselt oodata uusi Saksa rünnakuid ning seetõttu oli mõistlik uurida, millal britid ikkagi võiks vägesid saata. Seda ka seetõttu, et Edeni suhtumine Nõukogude Liidu piiriküsimusse oli iseenesest positiivne ning vastav leping loodeti allkirjastada lähitulevikus. Edeni vastusest selgus, et mingit sõjalist abi ei ole loota ka kevadeks ning rohkem Stalin oma ettepanekut ei korranud. Esiteks oli Briti keeldumine muutunud sõjaolukorras mõistetav. Teiseks võinuks antud küsimuses liigse peale käimise tulemusena britid paluda Stalinilt abi Jaapani vastu ning 1941. aasta talvel puudus Stalinil Jaapaniga sõdimiseks igasugune entusiasm. Nii kinnitas Stalin viimasel kohtumisele Edenile, et ta ei ole vägede saatmise küsimuses vähimalgi määral solvunud, sest ta saab aru, et see on hetkel tõesti võimatu.

Nõukogude poolelt tuleb küsimust pidada 1941. aasta sügisel Stalini jaoks oluliseks. Punaarmeele olid sõja esimestel kuudel saanud osaks ülimalt rasked kaotused elavjõus. Selle korvamiseks kasutatud meetmete hulgas värvati mehi vanuses 17-55 aastat, "vabastati" ning suunati võitlema laagrites ja vanglates viibinuid. Samal eesmärgil sooviti relvastada seni vangistatud Poola sõdureid. Briti maavägede väljaõpe oli kindlasti parem, kui paljudel 1941.

aasta suvel ja sügisel kokku aetud uutel Punaarmee üksustel. Samuti oli sõja alguses ja ka hiljem problemaatiliseks otsene ülejooksmine, seda eriti eelneva kahe aasta jooksul Nõukogude Liiduga liidetud aladelt pärit üksuste puhul. Briti sõdurid ilmselt üle jooksnud ei oleks, samuti võis arvestada, et saadetavad väed koosnevad elujõulistest ning vähemalt rahuldava väljaõppe saanud meestest. Lisaks tõstnuks lääneliitlaste kohalolek ilmselt ka Nõukogude sõdurite moraali. Stalini korraldused tõkestusüksuste loomiseks ei tulenenud kindlasti Punaarmee üleliigsest võitlustahtest. Stalinil oli abi vaja ning Maiski edastatud teabe põhjal pidi mingite vägede saatmine tunduma ka brittidele jõukohane.

Maiski päevikute ja kohtumiste põhjal on selge, et Nõukogude suursaadik Londonis pidas Stalini ettepanekut oluliseks. Kindlasti ei nähtu, et Maiskil olnuksid mingisugused juhised, mille järgi tuli tal sellealase surve avaldamise läbi midagi muud saavutada. Päevikus kirjutatu kohaselt pidas Maiski Briti ekspeditsioonivägede saatmist erinevalt Teise rinde avamisest võimalikuks ning ta on korduvalt püüdnud mõtestada põhjusi, miks Briti valitsus ikkagi abi ei saada. Kõige veenvamalt näitab küsimuse olulisust kahtlemata asjaolu, et Nõukogude suursaadik puudutas teemat vestlustel Briti välis- ja peaministriga üheteistkümne nädala vältel teadaolevalt vähemalt kolmeteistkümnelt korral. Siinkohal tekib pigem küsimus sellest, kuidas seda küsimust saaks Maiski jaoks ebaoluliseks pidada? Eriti kui arvestada, et lisaks ametlikele kohtumistele Briti esindajatega arutas Maiski seda küsimust oma sõprade Webbsidega ning Lord Ceciliga. Samuti tundis ta antud küsimuses huvi De Gaulle'i arvamuse üle.

Stalini soovi näha Briti vägesid Idarindel võitlemas pidasid põhimõtteliselt teostatavaks ka Briti esindajad. Loomulikult ei peetud seejuures silmas koheselt 25-30 diviisi, vaid esialgu väiksema väekontingendi saatmist. Septembris pidasid britid esialgseks maksimaalseks ekspeditsioonijõuks 6-7 diviisi. Järgmisel aastal oleks olnud võimalikud veel lisajõud. Peamiseks põhjuseks, miks britid otsustasid neid vägesid mitte pakkuda, tuleb pidada varasematest halbadest suhetest tingitud soovimatust muuta Nõukogude Liidu pärast Briti strateegiat. Diviiside Venemaale saatmine oleks vähendanud Briti ründevoimekust Liibüas ning muutnuks keerukamaks operatsioonide kavandamise Põhja-Aafrikas, seetõttu tähendanuks Venemaale vägede saatmine kogu üldise strateegia ümbermõtestamist. Seda aga ei soovitud teha. Siiski peeti novembris võimalikuks kahe diviisi ning kaheksa lennueskadrilli saatmist, seda isegi üldist strateegiat muutmata. Sellist pakkumist ei tehtud seoses paranenud olukorraga Rostovi lähistel, mistõttu ei olnud Briti strateegilised huvid Lähis-Idas enam otseses ohus.

Otsese sõjalise abi küsimus oli 1941. aastal Nõukogude-Briti suhetes kui mitte kõige olulisem, siis kindlasti väga oluline küsimus. Teise rinde avamise võimatust mõistsid mõlemad osapooled ning vägede saatmise ettepanek esitati sellest asjaolust lähtuvalt. Materiaalse abi saatmine oli kindlasti tähtis, kuid Nõukogude esindajad andsid selgelt mõista, et kui neile antakse võimalus valida, siis eelistatakse pigem vägesid. Nõukogude Liidu piiride tunnustamise küsimusega tekkisid esmased seosealged koos Briti ettepanekuga tuua vägesid Kaukasuse piirkonda, kuid tõsisemalt räägiti territoriaalsetest küsimustest alles detsembris toimunud kõnelustel. Nende kõneluste alguseks oli seoses oluliselt muutunud sõjaolukorraga ilme, et lähemal ajal britid vägesid ei saada. Võib pidada üsna tõenäoliseks, et Stalini jaoks tuli Edeni keeldumine piiriküsimuses ootamatu ning ebameeldiva üllatusena. Seda kasvõi sellepärast, et Churchill oli juba 1939.-l aastal teavitanud Maiskit sellest, et Nõukogude poliitika Balti riikides ei ole tema hinnangul vastuolus Briti huvidega.

Tagant järgi vaadates tundub, et Briti otsus strateegiat mitte muuta ning maavägesid raskel hetkel Nõukogude Liitu mitte saata, muutis tuntavalt terve II maailmasõja käiku. Kui oleks tehtud otsus vägesid saata, siis ei oleks Briti abi piirdnud tõenäoliselt ainult nende diviisidega, mis olid saadaval 1941. aastal. Järgmisel kevadel oli selge, et mingit Saksa invasiooni 1942. aastal Briti saartele toimuma ei hakka ning Idarindele saatmiseks vabanenuks veel vägesid. Saksa vägede Moskva alt eemale tõrjumise järel oleks Stalinil olnud keeruline brittidele teatada, et rohkem abi Idarindel tarvis ei ole. Seda põhjusel, et siis poleks olnud võimalik tõsiselt nõuda ka materiaalselt abi. Põhimõtteliselt ei ole võimatu, et paari aasta jooksul olekski Idarindel olnud 25 Briti diviisi. Briti vägede saatmine Idarindele avanuks mitmeid brittidele kasulikke võimalusi. Vastutasuks Lähis-Idast Ukrainasse saadetud diviiside eest saanuks nõuda välja kõik formeerimisel olnud Poola diviisid. Selline samm aidanuks tugevdada Briti sõjalist positsiooni Lähis-Idas. Tegemist oli ühe kasutamata jäänud võimalusega, sest lõpuks lubas Stalin lahkuda ainult osadel Poola väeosadel. Lisaks oleks olnud võimalik küsida abi Jaapani vastu. Muutunud oleksid ilmselt ka II maailmasõja poliitlised lõpptulemused. Arvestades brittide leiget suhtumist Balti küsimusse on kahtlane, et nad oleksid Staliniga sellel teemal pikalt vaieldud, kuid sõltuvalt edaspidisest Briti abist võinuks ehk Stalin palju järeleandlikum olla ülejäänud Ida-Euroopat puudutavates küsimustes. Eriti juhul, kui Idarindel tegutsevate Briti diviiside arv oleks järgmistel aastatel suurenenud. Relvajõuga toetatud poliitikat mõistis Stalin hästi. Lisaks võib pidada tõenäoliseks Teise rinde avamist 1943. aastal. Briti vägede Nõukogude Liitu viimine oleks tähendanud, et ühiste sõjaliste plaanide koostamisse oleks olnud kaasatud Suurbritannia, Nõukogude Liidu ning Ameerika Ühendriikide kindralstaabid. On keeruline näha, et Briti

kindralstaap oleks suutnud mõlemat osapoolt veenda Vahemerega seonduva strateegia eelistes.

Vaatamata mainitud võimalikele edasistele arengutele, oli küsimus juba 1941. aasta sügisel märkimisväärselt olulisem, kui seni avaldatud liitlasuhteid käsitlevate teoste põhjal arvata võiks. Minu uurimuse lõpetuseks järgneb nimekiri kõikidest teadaolevatest kordadest, kus vägede küsimus Nõukogude ja Suurbritannia riigimeeste vahelises suhtluses mainimist leidis. On võimalik, et teema tõstatus veel, kuid avaldatud kirjandusest ning Briti arhiividest mina rohkem kinnitusi leidnud ei ole. Ei saa välistada, et midagi veel leidub. Näiteks ei ole publitseeritud Nõukogude dokumente 28. septembri kohtumisest Moskvast. Samuti on võimalik, et teemat arutati ilma vastavaid märkmeid tegemata. Järgnevad kronoloogiliselt järjestatud korrad, mil küsimust kindlasti mainiti.

1. Stalin - Churchill	- Stalini 13. 09.1941 Churchillile saadetud telegrammis
2. Maiski - Churchill	- vestluses 15. 09. 1941
3. Maiski - Eden	- vestluses 17. 09. 1941
4. Maiski - Eden	- vestluses 19. 09. 1941
5. Stalin - Cripps	- vestluses 19. 09. 1941
6. Maiski - Eden	- vestluses 23. 09. 1941
7. Stalin - Beaverbrook	- vestluses 28. 09. 1941
8. Maiski - Eden	- vestluses 29. 09. 1941
9. Molotov - Cripps	- vestluses 13. 10. 1941
10. Maiski - Eden	- vestluses 16. 10. 1941
11. Maiski - Eden	- vestluses 17. 10. 1941
12. Wavell - Kozlov	- vestluses 21. 10. 1941
13. Molotov - Cripps	- vestluses 22. 10. 1941
14. Molotov - Cripps, Citrine	- vestluses 23. 10. 1941
15. Maiski - Eden	- vestluses 27. 10. 1941
16. Maiski - Eden	- vestluses 28. 10. 1941
17. Maiski - Eden	- vestluses 5. 11. 1941
18. Maiski - Eden	- vestluses 8. 11. 1941
19. Maiski - Beaverbrook	- vestluses 12. 11. 1941
20. Maiski - Citrine	- vestluses 12. 11. 1941
21. Stalin - Churchill	- Churchilli 21. 11. 1941 Stalinile saadetud telegrammis
22. Stalin - Churchill	- Stalini 23. 11. 1941 Churchillile saadetud telegrammis

23. Maiski - Eden	- vestluses 1. 12. 1941
24. Maiski - Churchill	- vestluses 5. 12. 1941
25. Stalin - Eden	- vestlustes 16., 18., 20. 12. 1941

Kasutatud materjalid

Arhiivimaterjalid – The National Archives, Kew, London, United Kingdom.

AIR 49/26, Russia: R.A.F. Wing in Russia, 1941, miscellaneous correspondence and papers.

CAB 64/24/1, War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions, Confidential Annexes; 3rd of November 1941.

CAB 65/19/36, Conclusions of a meeting of the War Cabinet held on October 6, 1941.

CAB 65/23/18, War Cabinet and Cabinet: Minutes; Confidential Annexes; 18 september 1941; U.S.S.R. Moscow meeting.

CAB 65/23/26, War Cabinet and Cabinet, Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 27 October 1941.

CAB 65/24/3, War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions, Confidential Annexes, 11th of November 1941.

CAB 65/24/5, War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions, Confidential Annexes; 17th of November 1941.

CAB 65/24/11, Confidential Annex to WM (41) 123, U.S.S.R. Political Discussions, Military Discussions, 4th December 1941.

CAB 66/19/45, War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Relations with Russia, Anthony Eden, 15 november 1941.

CAB 66/19/47, War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Assistance to Russia, Telegrams circulated by direction of the Prime Minister, 19 November 1941.

CAB 66/20/11, War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series, Forthcoming discussions with Soviet Government, Anthony Eden; 29 November 1941.

CAB 66/20/22, War Cabinet, Weekly Resume No 119, of the Naval, Military and Air Situation, from 0700 December 4th to 0700 December 11th, 1941.

CAB 66/20/24, War Cabinet, Weekly Resume No 120, of the Naval, Military and Air Situation, from 0700 December 11th to 0700 December 18th, 1941.

CAB 66/20/39, Memorandum, Former Reference: WP (42) 8. Mr. Eden's visit to Moscow. Anthony Eden. 05 January 1942.

CAB 79/16, War Cabinet, Chiefs of Staffs meetings; Minutes of meetings nos. 401-443, 1941 Nov. 28 – Dec 31.

CAB 121/459, Cabinet Office: Special Secret Information Centre, Files:D/Russia, Assistance to Russia Vol.I.

FO 371 29469. Anglo-Soviet relations. Code 38 file 3 (papers 5330-6228) 1941.

FO 954/24B/415, Soviet Union: Foreign Office despatch to Moscow No 258. Talk with Maisky (General Wavell's visit to Tiflis), 29. 9. 41.

FO 954/24B/432, Soviet Union: Foreign Office despatch to Moscow, No 270. Talk with Maisky (Urgent need of Soviet Government for lorries), 10. 10. 41.

HS4 327, SOE/Soviet policy; D/P section and Moscow mission, 1940-1942.

PREM 3/403/3, Prime Minister's Office: Operational Correspondence and Papers. SOVIET UNION. Telegrams - Stalin. Telegrams Exchanged 1941 Apr. 3-Nov. 23, with Further Telegrams relating to Finland.

WO 178/25, War Diary, 30 Military Mission, 27 June 1941- 27 Dec 1941.

WO 196/666, Armed assistance to the Soviet on outbreak of Russian-German conflict, 1941 June - 1943 Nov..

Kasutatud kirjandus:

Arctic Allied Convoys (1941-1945). The Embassy of the Russian Federation to United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Diplomacy Online. Saadaval aadressil <http://www.rusemb.org.uk/arcticalliedconvoys/>.

Beaumont, Joan. *Comrades in Arms, British Aid to Russia 1941-1945*. Davis Poynter, London, 1980.

Butler, Ewan. *The life of Lieutenant-General Sir Noel Mason-Macfarlane*. Macmillan London Ltd, 1972.

Cassidy, C., Henry. *Moscow Dateline 1941-1943*. The Houghton Mifflin Company Boston, The Riverside Press Cambridge, Massachusetts, U.S.A., copyright Henry C. Cassidy 1943, saadaval aadressilt <https://ia600301.us.archive.org/25/items/MoscowDateline/MoscowDateline.pdf>.

Churchill, S. Winston. *The Grand Alliance, The Second World War, Volume Three*. London: The Reprint Society, 1952.

Danchev, Alex, Todman, Daniel. *War Diaries 1939-1945, Field Marshal Lord Alanbrooke*. Phoenix Press, 2002, reissued 2011.

Dilks, David. *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945*. Cassell, London, 1971.

Eden, Anthony, *The Eden Memoirs, The Reckoning*. London: Cassell, 1965.

Fenby, Jonathan. *Alliance, The Inside Story of How Roosevelt, Stalin and Churchill Won One War and Began Another*. Pocket Books, 2008.

Gorodetsky, Gabriel. *Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940-1942*. Cambridge University Press, 1984.

Gorodetsky, Gabriel. *Stafford Cripps in Moscow 1940-42, Diary and Papers*. Valentine and Mitchell, London, Portland, Or, 2007.

Gorodetsky, Gabriel. *The Maisky Diaries – The Wartime Revelations of Stalin's Ambassador in London*. Yale University Press, New Haven and London, 2016.

Glantz, M. David. *Colossus Reborn, The Red Army at War 1941-1943*. University Press of Kansas, 2005.

Harriman, Averell W., *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946*. New York: Random House Inc., 1975.

Harvey, John. *The War Diaries of Oliver Harvey 1941-1945*. Collins, St James's Place, London, 1978.

Hill, Alexander, 'British Lend Lease Aid and the Soviet War Effort, June 1941 June 1942', *The Journal of Military History*, Vol. 71, No. 3 (Jul., 2007), pp. 773-808. Society for Military History. Saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/30052890>.

Hlevnjuk, V. Oleg. Stalin, *Diktaatori uus elulugu*. Tänapäev, 2016.

Ismay, Hastings. *The Memoirs of General The Lord Ismay*. William Heinemann Ltd, The Windmill Press Ltd, Kingswood, Surrey, Great Britain, 1960.

Kitchen, Martin. *British Policy Towards The Soviet Union During The Second World War*. MacMillan Press Ltd, 1985.

Kharlmarov, N. *Difficult Mission, War Memoirs, Soviet Admiral in Great Britain during the Second World War*. Progress Publishers, Moscow, 1986.

MacFie, A. L., 'The Turkish Straits in the Second World War, 1939-45', Taylor & Francis, Ltd., Middle Eastern Studies, Vol. 25, No. 2 (Apr., 1989), pp. 238-248. , saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/4283302>.

Майский, Иван Михайлович. *Воспоминания советского посла, Война 1939-1945*. Москва: Издательство Наука, 1965.

Майский, Иван Михайлович. *Воспоминания советского дипломата 1925-1945 гг..* Москва: Международные Отношения, 1987.

Майский, Иван Михайлович, *Дневник дипломата, Лондон, 1934-1943: в 2 кн., Кн.2, ч. 2:22 июня 1941-1943 год*. Москва: Наука, 2009.

Medijainen, Eero, "Balti riikide de iure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945". *Ajalooline Ajakiri* 2010, 2 (132). Saadaval aadressil <http://ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/396/389>.

Lehrman, Lewis E. *Churchill, Roosevelt & Company*. Stackpole Books, Guilford, Connecticut, 2017.

Ollila, Mylon, "Finland in Crisis: Finnish Relations with the Western Democracies, 1939-1941", A thesis presented to the University of Waterloo in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Master of Arts in History, (Waterloo, Ontario, Canada, 2012), saadaval https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstream/handle/10012/6697/Ollila_Mylon.pdf.

Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. Москва Воскресенье, 2005.

Resis, Albert. *Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics. Conversations with Alex Chuev*. Ivan R. Dee, Inc. Chicago 1993.

Ржешевский, Олег А.. *Война и дипломатия: документы, комментарии (1941-1942)*. Москва: Наука, 1997.

Ржешевский, Олег А.. *Сталин и Черчилль. Встречу. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941-1945*. Москва: Наука, 2004.

Ryan, Joseph Francis, *The Royal Navy and Soviet Seapower, 1930-1950, Intelligence, Naval Cooperation and Antagonism*. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, University of Hull, 1996. Saadaval aadressil <https://core.ac.uk/download/pdf/2731742.pdf>.

Sellio, Erjo, "Küsimus Briti diviiside Idarindele saatmisest 1941", Tartu Ülikool, Bakalaureusetöö, 2015. Saadaval aadressil http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/48831/Erjo_Sellio_bak2015.pdf.

Smith, Bradley F.. *Sharing Secrets with Stalin, How the Allies Traded Intelligence 1941-1945*. University Press of Kansas, 1996.

Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945, Том 1, 1941-1943. Москва: Политиздат, 1983.

Stahel, David. *Kiev 1941: Hitler's battle for supremacy in the East*. Cambridge University Press, 2012.

Watson, Derek, ''Molotov, the Making of the Grand Alliance and the Second Front 1939-1942'', *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No. 1 (Jan., 2002), pp. 51-85, Taylor & Francis, Ltd..
Saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/826217>.

Young, Kenneth. *The Diaries of Sir Robert Bruce Lockhart, Volume Two, 1939-1945*. Macmillan London Limited, London.1980.

The British Divisions and the Eastern Front 1941

Summary

After the beginning of the operation code-named Barbarossa, the British and Soviet governments found themselves fighting a common enemy. Nevertheless, the previous relations did cast a shadow over the cooperation from the very beginning. The Soviet Union had stood by while the British fought Hitler and had even sent millions of tonnes of raw materials to Germany that was used to build up the might of the Wehrmacht. Until the German attack, the British Government had tried various means of improving the relations with the Soviets but all to no avail. The state of affairs was no secret to anyone concerned. Churchill had summoned the editors of the London newspapers to be briefed on the war situation on 7th of June 1941. When asked about the state of relations between the British and Soviet governments, the Prime Minister replied that the Soviet Government resembled a crocodile which bites whether you beat it or pat it. Still, in his opinion, the collision between Germany and the USSR was inevitable therefore, the British only needed to wait. Churchill was proved right and the British Governments reaction to the commencement of operation Barbarossa was swift. A military mission to cooperate with the Soviets had been prepared in advance and was hurriedly sent to Moscow after the war broke out. The Soviets were eager to receive them as they wanted to make sure the British remained in the war. It was the beginning of what has later become known as The Grand Alliance.

While there are plentiful works written about different aspects of the Allied cooperation, there is one subject that has not received much attention namely Stalin's proposal to send the British troops to fight alongside the Soviets on the Eastern Front. Only a handful of the many historians who have written about Anglo-Soviet cooperation have attached significance to the proposal. Therefore, it should be asked whether Stalin's proposal was considered important or practicable during the autumn of 1941. In order to answer this question, my research describes the meetings of the Soviet and British representatives where the question of direct military help was discussed or even mentioned.

The proposal to deploy the British troops to the Soviet Union was put forward in a personal message from Stalin to Churchill which was sent on 13th of September 1941. Churchill has contributed to the history of the Second World War by writing these

events from his standpoint. He has called Stalin's proposal incredible, absurd and unreal. In recently published diaries of the Soviet ambassador Ivan Maisky, a different story has emerged. When the telegram was delivered by Maisky, the British Prime Minister did not consider the proposal absurd but quite the opposite. Churchill told Maisky that in principle he was willing to carry out Stalin's request and send British troops to the USSR. Not only that, he also said he would consider it as a matter of honour to do so. Before making any decision he needed to consult his advisers. Churchill let Maisky know that there was no chance of sending a force of 25-30 divisions but he thought it possible a substantial number could be sent. He promised to discuss this question urgently with his advisers and to notify Maisky promptly. Nevertheless, a direct reply was never given by Churchill.

Maisky stressed the importance of the British Government's reply to Stalin's proposal when speaking to Anthony Eden, the British Secretary of Foreign Affairs at meetings that took place on 17th, 19th, 23rd and 29th of September. At the latter, Eden let Maisky know that the British Prime Minister's attitude to the proposal was positive and the fighting in Libya would not be an obstacle to sending any troops. During the meeting that took place on 19th of September, Stalin told the British Ambassador in Moscow, Sir Stafford Cripps, that he personally considered the military cooperation between the Soviet Union and Great Britain would be complete when the British troops were fighting side-by-side with the Soviet troops on Soviet soil.

Before the British-American delegation's visit to the Soviet Union in between 28th of September and 3rd of October, the Soviet side had clearly shown strong interest in receiving the British forces to the Soviet Union. The question was not mentioned during the discussions that took place during 29th and 30th of September. Nevertheless, Stalin did ask why the British didn't want to send their troops to Archangel or Ukraine at the preliminary meeting of the Moscow conference and Sir Maxwell Beaverbrook the leader of the British delegation dodged the question. Stalin had made the proposal in writing to the British Prime Minister two weeks previously. He had been promised a reply would be delivered with Beaverbrook but none was given. Stalin has since been described as being unpleasant towards and suspicious of the intentions of the British and American representatives when the negotiations over the amount of material help took place the next day. This change in his behaviour after the most cordial welcome at the arrival of the delegates has often been explained by either his bargaining technique

or the deteriorating situation at the front. It has been overlooked that he had every reason to be offended by receiving no reply to his proposal of direct military help.

After the Moscow Conference, the question of direct military help came to the fore in conjunction with Churchill's telegram to Stalin sent on 12th of October. In the message, Stalin was being offered the relief of Soviet troops in North Iran. The British forces were to take over their duties there. Cripps passed the telegram to the Soviet Minister of Foreign Affairs Vyacheslav Molotov on 13th of October. During the conversation that followed, Cripps claimed this offer would be equal to the same amount of British divisions sent to the Eastern front. Molotov replied that there has been no answer from the British Government to Stalin's proposal and relieving the Soviet troops in Iran was certainly a completely different question. Eden spoke about this with Maisky on 16th and 17th of November. He repeated the offer to relieve the Soviet divisions stationed in Iran and added an offer to send British troops to the Caucasus region. Eden told Maisky that General Wavell, who was on his way to Tiflis in order to negotiate the military aspects of the proposal, was also authorised to discuss sending larger formations elsewhere, for example to Donbass. At the meeting with his Soviet counterpart, General Kozlov that took place on 21st of October, General Wavell offered some engineering units and one anti-tank regiment to bolster the defence of the Caucasus but made no offer of a larger force to be sent elsewhere. At the talks, the Soviet generals were interested and thankful for the proposal but in the following discussions held by Cripps and Molotov on 22nd and 23rd of October, the Soviet government's refusal was made clear. Molotov argued they had asked for the troops to be deployed on the front lines, not at the rear where there was no fighting. The main reason behind the refusal was political as the Soviet Government was afraid of how the people of Caucasus region might react to the withdrawal of the Soviet troops and the arrival of the British. Eden spoke about the question with Maisky again on 27th and 28th of October and told him that he hoped the British answer to Stalin's proposal was soon forthcoming. The straight answer was lacking in Churchill's telegram that Stalin received on 7th of November. Instead, Churchill offered to send General Wavell and General Paget to military talks with Stalin within a fortnight. Stalin's answer was frank, blunt and certainly not very polite. He refused to meet the generals unless they were authorised to conclude agreements both on military and political matters. Stalin's telegram seriously offended Churchill and Maisky was notified by Eden that no answer would be expected from the British Government for some time. Both sides understood

that a conflict between them would only benefit Hitler and tried to work on a solution. Maisky told Beaverbrook on 12th of November the main reason for Stalin's grave message was the unanswered question of sending of troops to the Soviet front. The British decided to make Stalin a better offer once Stalin explained the tone of his telegram. The offer was to consist of sending 2 infantry divisions with a tank brigade and ten bomber squadrons to fight near Don. Eden was supposed to fly to Moscow for both military and political discussions. The goal of the British military offer was to reach the Caucasus by the time the Germans got there. The British wanted to protect their oil sources in Iran and not to send their troops to the Eastern front. Stalin let Maisky approach Eden with a message explaining that Stalin did not want to insult the British Government or Churchill to which the British Prime Minister replied quickly offering to send Eden to meet Stalin in Moscow. Churchill wrote that Eden would be able to discuss every question relating to the war including sending troops not only into the Caucasus but into the fighting line of Stalin's armies in the South. Churchill mentioned that due to the limits on transportation it would mean a choice between material aid and troops. Stalin replied that he attached great importance to reaching an agreement on the mutual cooperation of the Soviet and British forces on the Soviet front. Material aid was not mentioned implying that Stalin clearly preferred British troops. While the arrangements of a meeting between Eden and Stalin were in full swing, Eden let Maisky know in a discussion that took place on 1st December that the size of the planned British Expeditionary Force to the Soviet Union was 70,000 men. This was clearly premature as a decision not to offer Stalin any troops was reached in the evening of 3rd December. The British did not notify the Soviets of that decision and on the contrary, on 5th of December Churchill told Maisky he considered it necessary to send the British troops to the USSR and Eden was to talk the details over in Moscow with Stalin.

When starting his journey to Moscow, Eden was only authorised to offer 10 squadrons of bombers depending on the developments in Libya. Maisky had been informed the British would make an offer of troops to Stalin but the talks were destined to fail from the start as during Eden's journey, the whole war situation went through drastic changes. After Pearl Harbor, both the United States of America and the United Kingdom declared war on Japan. This was followed by German and Italian declarations of war on America. The British military assets in Far-East received a serious blow by Japanese air-attacks that sunk the battleship HMS Prince of Wales and battle cruiser

HMS Repulse. After this, Eden was ordered not to offer Stalin aforementioned squadrons meaning that he had no military offers to make whatsoever. Meanwhile, the situation in Moscow had developed in a positive direction for the Red Army who was fiercely counterattacking. While it was certainly encouraging news for the Allies, the result of the battle was far from clear by the time Eden reached Moscow.

Eden had come to Moscow for both military and political discussions. Due to the change in the military situation, the main focus of the talks was of a political nature. Stalin wanted the British government to recognise the borders of Soviet Union from 22nd of June 1941. Eden was not authorised to do this and the debate over that matter took the best part of four meetings between him and Stalin. With regards to possible British military help, Eden let Stalin know that the Royal Air Force units that were marked to be sent to the Soviet Union were now needed in Far-East. Stalin appeared understanding. While it was clear that with these changed circumstances the British could not possibly send their troops to the Soviet Union, Stalin was still interested whether it could happen at some time in the future and if so, when. Eden told him that they could not send British troops to the northern parts of the Soviet Union in winter as they were unprepared for fighting in the winter conditions. Concerning the possible despatch of troops to Ukraine, Eden said that none would be available until the British troops have reached Tripoli. For Stalin, it was clear that the British military help was impossible for the upcoming spring. Therefore, he did not insist on it anymore especially as a strong demand for British troops might have resulted in the British counter demand to declare war on Japan. Stalin understandably viewed the war on two fronts without enthusiasm. Eden certainly used the war with Japan in his favour and claimed on the fourth meeting with Stalin that one of the divisions that was meant to be sent to Ukraine was now being diverted to Malaya. While it was true that the 18th division was sent to Malaya, it was not correct that it was meant for the Soviet Union as it was rerouted to the Far-East on its way to Egypt.

From the Soviet side, Stalin's proposal was certainly important. It was made at the time when the Soviet armies had lost incredible amounts of men and Leningrad and Kiev were considered likely to be lost. While on paper there were many divisions available, it has to be remembered that a lot of them were critically under strength. There were times in 1941 when Zhukov had to ask Stalin to ease back on orders to counterattack until the divisions under his command were back to at least 60% of their nominal strength. Stalin tried everything in his power to raise the number of divisions

to fight the Germans. Men between the ages of 17 and 55 were conscripted and convicts and prisoners were "released" and sent to fight. The legitimacy of the Polish government in exile was also recognised and an agreement was signed to build-up Polish divisions in the Soviet Union. There were plentiful Polish soldiers in Russian prisons and labour camps who hated the Germans but the fact remained they did not have any warm feelings towards the Soviets either. Therefore it shows clearly how desperately Stalin tried to use any means to build new divisions to replace those lost. Only a little more than a year ago, he had ordered the executions of thousands of Polish officers imprisoned in the Soviet Union. Now the remaining Poles were asked to fight against Germans and the British were asked to provide uniforms and equipment as early as the middle of August. While some of the Red Army units fought magnificently there were numerous cases of self-mutilation and desertions. Hundreds of thousands of soldiers had surrendered and there were also plentiful units that went over to the German side. After the purges of 1937 and 1938 the Red Army officer cadre was not adequate, to say the least. The British divisions would have at least been comprised of men who would not have changed sides and they would have also been better trained than the many hastily organised new Red Army units.

Over a period of almost fourteen weeks, the proposal to send troops was discussed in verbal or written form at least 25 times between the various representatives of the Soviet and British Governments. Soviet ambassador Maisky alone raised the matter on 14 separate occasions: once with Beaverbrook, twice with Churchill and eleven times with Eden. There is no sign in Maisky's diaries about any orders from Moscow to use this proposal as a way to apply pressure to achieve something else. Maisky certainly seemed to try to get the British to reply and to reply positively. He tried to understand the reasons why there was no answer and also discussed the question with his friends. Maisky understood very well that the second front in France was impossible at the time but he was sure that the British would be able to send at least some divisions to the Soviet Union. He most certainly attached great importance to it and the number of times he raised the issue with the British representatives proves he really tried to make it happen.

From the British side, the proposal can be seen as unattainable if they were to stick to the 25-30 divisions that Stalin had originally asked for. Churchill told Maisky straight away that Great Britain was not capable of sending that many divisions and the Soviet Ambassador made clear that the Soviet Government was still interested in seeing

British forces on Soviet soil. Therefore it was understood that the Soviets did not really demand 25 divisions but as many as the British considered possible. Smaller, but a still substantial force was seen as technically possible but undesirable. In the directive for Beaverbrook, it was written that an expeditionary force of six or seven divisions including two armoured divisions was the maximum that could be conceived. Sending this force to the Soviet Union would have meant major changes to the strategy to protect the interests of the British Empire. Middle-East forces should have gone over to defensive tactics only. The results of the Soviet campaign were uncertain and it would have been risky to send the few available divisions there. This was something the British War Cabinet was not keen to do for the sake of an unwanted ally. On the other hand, they did not want to close the door to the possibility either because the defence of Caucasus and Murmansk was seen as relevant to the same strategy. In November it was deemed possible to send two divisions to the Caucasus without really altering the main strategy but it was decided against because of the Red Army success near Rostov. The British did not want to alter their strategy and it did not include the Soviet Union except for the fact that it kept most of the German divisions busy. Sending 25-30 divisions was considered impossible but sending a smaller but nevertheless, substantial force was seen as technically possible but undesirable. Consequently, the British War Cabinet kept stalling the answer to the proposal until it was no longer relevant.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Erjo Selliov (sünd. 12.06.1979)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Briti diviisid ja Idarinne 1941”,

mille juhendaja on prof. Eero Medijainen,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.05.2018

(allkiri)